

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ЕКОЛОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

І.Г. Швидченко, О.А. Немцова, Н.В.Фролова,
О.І. Донченко, О.Д. Гринь

«ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ
ЗА ЕКОЛОГІЧНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ»

Навчальний посібник

ОДЕСА 2017

ББК 66.72(2)33

Н 50

УДК 34.01

Друкується за рішенням Вченої ради Одеського державного екологічного університету (протокол № _____ від _____).

Колектив авторів: **Швидченко І.Г.**, к.ю.н., доц. циклу правових дисциплін кафедри екологічного права і контролю (передмова, тема II, тема V, у співавторстві підрозд.); **Фролова Н.В.**, к.ю.н., циклу правових дисциплін кафедри екологічного права і контролю (тема III, у співавторстві підрозд.); **Нємцова О.А.**, старший викладач циклу правових дисциплін кафедри екологічного права і контролю (тема IV, у співавторстві підрозд.); **Донченко О.І.**, к.ю.н., доц. кафедри загально правових дисциплін та міжнародного права університету ім. П. Мечнікова (тема I у співавторстві підрозд. 1.1, 1.2); **Гринь О.Д.**, к.ю.н., доц. кафедри загально правових дисциплін та міжнародного права університету (тема I у співавторстві підрозд. 1.3).

Рецензенти: **Бунякова Ю.Я.**, к.геогр.н., доцент кафедри економіки природокористування еколого-економічного факультету ОДЕКУ

Толкаченко А.В., к.ю.н., доцент кафедри цивільно-правових дисциплін економіко-правового факультету ОНУ ім. П. Мечнікова

І.Г. Швидченко та ін.: Юридична відповідальність за екологічні правопорушення: Навчальний посібник. - Одеса: 2017. – 144 с.

Навчальний посібник з навчальної дисципліни “Юридична відповідальність за екологічні правопорушення” освітньої програми підготовки спеціалістів та магістрів за спеціальностями 101 «Екологія» та 081 «Право», складений у відповідності до робочої програми дисципліни.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
ТЕМА I ЗАГАЛЬНІ ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ, ПРИНЦИПИ ТА ВИДИ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ.....	6
1.1 Загальні поняття та ознаки юридичної відповідальності	6
1.2 Принципи та функції юридичної відповідальності.....	11
1.3 Види юридичної відповідальності	17
ТЕМА II ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ПРАЦЮ	25
2.1 Дисциплінарна відповідальність та її види	25
2.2 Матеріальна відповідальність.....	30
2.3 Загальна характеристика трудових спорів	35
ТЕМА III ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЕКОЛОГІЧНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ.....	43
3.1 Сутність цивільно-правової відповідальності за порушення екологічного законодавства	43
3.2 Загальні засади цивільного процесу в Україні.....	54
3.3 Розгляд цивільної справи посуті.	60
3.4 Апеляційне та касаційне оскарження	63
Тема IV АДМІНІСТРАТИВНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЕКОЛОГІЧНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ.....	68
4.1 Основні положення адміністративної відповідальності за екологічні правопорушення.....	68
4.2 Загальна характеристика адміністративного судочинства.....	70
4.3 Види адміністративних стягнень за екологічні правопорушення	81
4.4 Перегляд судових рішень – апеляційне та касаційне провадження	82

ТЕМА УКРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЕКОЛОГІЧНІ ЗЛОЧИНИ	85
5.1 Загальна характеристика злочинів проти довкілля	86
5.2 Кримінальний процес	100
5.3 Судовий розгляд кримінальної справи	124
5.4 Перегляд кримінальної справи в апеляційному та касаційному порядку	131
 СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ І РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	 136

ПЕРЕДМОВА

Природа утворює зовнішнє середовище, що оточує людину. Це сукупність умов, які складають природну основу, сферу існування людства, будучи водночас джерелом життя людини, її благополуччя та процвітання.

Взаємодія суспільства з природою завжди була і є найголовнішою умовою існування людства. Усе те, що виробляє і споживає людина, створюється шляхом використання природних ресурсів. Тому роль природи в житті людей постійно зростає.

Період реформування суспільних відносин в Україні визначається насиченістю подій. Слід відмітити, що однією з найбільш складних є проблема безпеки, яка стала не тільки наукою, а й засобом мислення, поведінки, реальністю дій для всього людства. В таких умовах зростає інтерес до теоретичних і практичних проблем екологічної безпеки і заслуговує на увагу вчених та практиків. Однак слід визнати, що на сьогодні екологічні проблеми є не достатньо вивченими.

Відповідальність за екологічні злочини є важливим складовим елементом правового забезпечення раціонального природокористування, відновлення екологічних об'єктів і охорони довкілля.

До найефективніших правових засобів зміцнення екологічного правопорядку належать заходи юридичної відповідальності, які застосовуються до осіб, винних у порушенні екологічного законодавства. Правовий інститут відповідальності є обов'язковим елементом механізму правового регулювання суспільних відносин.

Правовий інститут відповідальності спрямовує поведінку правозобов'язаного суб'єкта і упо вповаженої особи до належної поведінки. Способи і заходи такого спонукання різноманітні. Вся їхня сукупність становить загальноправову категорію юридичної відповідальності.

Необхідність у захисті навколишнього природного середовища правовими засобами привернула увагу багатьох науковців-юристів до дослідження проблем відповідальності за екологічні правопорушення

Метою навчальної дисципліни “Юридична відповідальність за екологічні правопорушення” є формування сукупності знань із правового регулювання юридичної відповідальності за екологічні правопорушення суб'єктами господарювання усіх форм власності, державою та державними органами і посадовими особами, міждержавними та міжнародними організаціями, політичними партіями та іншими громадськими організаціями, а також фізичними особами.

Теоретичні засади курсу лекції з «Екологічної відповідальності за екологічні правопорушення» складають детальне вивчення Конституції України, ККУ, КПКУ, КпАПУ, ЦКУ, ЦПКУ та інших кодексів України, конституційних законів, Указів Президента України, Постанов Уряду та

інших нормативно-правових актів, що являються джерелами різноманітних галузей права України.

ТЕМА ІЗАГАЛЬНІ ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ, ПРИНЦИПИ ТА ВИДИ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ.

1.1 Загальні поняття та ознаки юридичної відповідальності

Відповідальність як суспільний феномен та соціальна категорія є основною моральною цінністю, яка розповсюджується на всі сфери й аспекти приватного, суспільного й політичного життя, охоплює масштаби всієї планети та спрямована в майбутнє. Від розуміння природи, сутності та цілей відповідальності, дотримання вимог цієї складної категорії залежать напрямок розвитку цивілізації та існування людства взагалі.

Складний період становлення України як правової держави потребує високої освіченості громадян, адже відомо, що збудувати правову державу без розвинутого громадянського суспільства неможливо. Держава та суспільство зацікавлені в підвищенні рівня правосвідомості громадян, належного рівня правової культури населення, формування особистості на основі загальнолюдських моральних цінностей, серед яких вагоме місце посідає відповідальність. Саме тому вкрай важливим є виховання вільної гармонійної особистості, здатної відповідально ставитися до життя, навчання, діяльності, природи, сім'ї, здоров'я тощо. Встановлюючи в правових нормах певну юридичну відповідальність, держава намагається досягти головної мети — забезпечення належного правового порядку.

Юридична відповідальність як самостійний правовий інститут є особливим різновидом соціальної відповідальності, адже вона здійснюється у суспільстві, забезпечує суспільний порядок, гарантує захист суспільних інтересів та передбачає наявність суспільних суб'єктів. Однак самостійний характер юридичної відповідальності зумовлює існування і особливих рис, які визначають своєрідність цієї категорії та надають можливість віднести її до правових понять.

Юридична відповідальність — це застосування спеціально уповноваженим на це органу визначеному законом процесуальному порядку до правопорушника засобів державного примусу, які передбачені санкцією правової норми. Після видання індивідуального правового акту (вироку, постанови, наказу) правопорушник позбавляється певних належних йому благ: а) майнового характеру (штраф, конфіскація майна тощо); б) особистого характеру (позбавлення волі, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю тощо). Для найкращого розуміння сутності та визначення соціальної значимості юридичної відповідальності, слід розглянути її відмінні ознаки.

Ознаки юридичної відповідальності:

1. Підставою для притягнення винної особи до юридичної відповідальності є наявність в її діянні складу правопорушення. Важливо відзначити, що юридичною підставою вказаної відповідальності є закон, а

фактичною — склад правопорушення. Правопорушення бувають різні: кримінальні, адміністративні (проступки), цивільні, дисциплінарні тощо. Всі вони розрізняються за їх суспільної небезпеки; по тим обставинам, за яких вони були вчинені; по тому шкідливому результату, який заподіяно суспільству або особистості; за складом учасників правопорушення і по багатьом іншим моментам. Зрозуміло тому, що за різні види правопорушень різні галузі законодавства передбачають і різні заходи юридичної відповідальності. Та загальним правилом є те, що юридична відповідальність настає за наявності таких умов: протиправної поведінки (дії чи бездіяльності) особи; шкідливого результату такої поведінки (шкоди); причинного зв'язку між протиправною поведінкою і шкодою; вини особи, яка заподіяла шкоду. Іншими словами це сукупність обставин, наявність яких робить юридичну відповідальність можливою.

В ч. 1 ст. 2 Кримінального кодексу України зазначається, що підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого цим Кодексом. У відповідності до ст. 11 Кримінального кодексу України злочином є передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину. У ч.2 ст. 11 зазначено, що не є злочином дія або бездіяльність, яка хоча формально і містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого цим Кодексом, але через малозначність не становить суспільної небезпеки, тобто не заподіяла і не могла заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі.

А в ч.1. ст. 9 Кодексу України про адміністративні правопорушення закріплено, що адміністративним правопорушенням (проступком) визнається протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законом передбачено адміністративну відповідальність. В ч.2. цієї статті зазначено, що адміністративна відповідальність за правопорушення, передбачені цим Кодексом, настає, якщо ці порушення за своїм характером не тягнуть за собою відповідно до закону кримінальної відповідальності.

2. Встановлюється тільки державою в санкціях правових норм. Норми права містяться в документі, який має форму нормативно-правового акта, що виходить від органу публічної влади.

Слід нагадати, що норма права має свою внутрішню структуру, тобто складається з гіпотези, диспозиції та санкції.

Гіпотеза — це така частина правової норми, в якій зазначаються обставини та вказуються умови, при настанні яких можна чи необхідно виконувати правило, що міститься в диспозиції. Призначення гіпотези — визначити сферу і межі регулятивної дії диспозиції правової норми.

Диспозиція як центральна, основна частина юридичної норми вказує на дозволена (необхідна) чи неприпустима (заборонена) поведінку суб'єкта; це така частина правової норми, в якій записане саме правило поведінки, виражене в юридичних правах та обов'язках суб'єктів.

Санкція— частина правової норми, в якій закріплені заходи державного примусу, у разі невиконання вимог диспозиції. Санкція реалізується у випадку правопорушення (протиправної, винної, суспільне небезпечної - шкідливої діяльності чи бездіяльності). Призначення санкції — забезпечувати реалізацію диспозиції правової норми. Структуру правової норми можна виразити такою логічною схемою: «якщо — тоді — інакше».

Слід звернути увагу, що структура норми права часто не співпадає із статтею закону. Більшість статей нормативно-правових актів містять або диспозицію і гіпотезу або диспозицію і санкцію.

Прикладом, коли структура правової норми збігається зі структурою статті нормативно-правового акту є ст. 432 Кримінального Кодексу України, яка передбачає кримінальну відповідальність за мародерство: "Викрадення на полі бою речей, що знаходяться при вбитих чи поранених (мародерство), — карається позбавленням волі на строк від трьох до десяти років". Гіпотезою тут є поле бою і речі, що знаходяться при вбитих чи поранених, диспозицією — заборона викрадення цих речей, а санкцією — позбавлення волі.

Отже, санкція – це така частина правової норми, в якій міститься перелік заходів впливу, що можуть бути застосовані компетентними державними органами до правопорушника, але зміст санкцій, порядок і мета їх застосування мають свою специфіку для кожного виду юридичної відповідальності. Класифікація санкцій у правовій науці відбувається за різними ознаками та найдоцільнішим є поділ санкцій на види за галузевими ознаками.

Наприклад, у ст. 147 Кодексу законів про працю України зазначено, що «за порушення трудової дисципліни до працівника може бути застосовано тільки один з таких заходів стягнення: а) догана; б) звільнення. Законодавством, статутами і положеннями про дисципліну можуть бути передбачені для окремих категорій працівників й інші дисциплінарні стягнення».

Цікавим є приклад, коли елементи структури правової норми містяться в різних нормативно - правових актах. Так, ч.3. ст. 53 Цивільного процесуального кодексу зазначено, що експерт зобов'язаний з'явитися за викликом суду, провести повне дослідження і дати обґрунтований та об'єктивний письмовий висновок на задані йому питання, а у разі необхідності — роз'яснити його. А статтею 384 Кримінального кодексу України встановлена кримінальна відповідальність за завідомо неправдивий висновок експерта під час провадження досудового розслідування — це виправні роботи на строк до двох років або арешт на строк до шести місяців, або обмеження волі на строк до двох років. Також у разі відмови експерта від виконання покладених на нього обов'язків статтею 385 Кримінального кодексу України передбачені штраф від п'ятдесяти до трьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або арешт на строк до шести місяців.

3. Призначається компетентними органами держави, іншими уповноваженими органами (роботодавцями) в межах наданих їм повноважень.

Розкриваючи сутність цієї ознаки, слід звернути увагу на специфіку для кожного виду юридичної відповідальності. Так, в статті 2 Кримінального кодексу України зазначено, що особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Тобто питання про кримінальну відповідальність осіб, які скоїли злочин вирішується виключно судовими органами.

Розділом III Кодексу України про адміністративні правопорушення передбачені органи (посадові особи), уповноважені розглядати справи про адміністративні правопорушення, а саме: адміністративними комісіями при виконавчих комітетах сільських, селищних, міських рад; виконавчими комітетами сільських, селищних, міських рад та їх посадовими особами, уповноваженими на те цим Кодексом; районними, районними у місті, міськими чи міжрайонними судами (суддями), а у випадках, передбачених цим Кодексом, місцевими адміністративними та господарськими судами, апеляційними судами, вищими спеціалізованими судами та Верховним Судом України; органами Національної поліції, органами державних інспекцій та іншими органами (посадовими особами), уповноваженими на те цим Кодексом.

Стосовно дисциплінарної відповідальності слід звернути увагу на статтю 147 Кодексу законів про працю України, в якій зазначено, що дисциплінарні стягнення застосовуються органом, якому надано право прийняття на роботу (обрання, затвердження і призначення на посаду) даного працівника, а також вищестоящими органами. Працівники, які займають виборні посади, можуть бути звільнені тільки за рішенням органу, який їх обрав, і лише з підстав, передбачених законодавством.

4. Має чітко визначені межі щодо виду покарання та його розміру. Зміст цієї ознаки найбільш вдало розкривається на прикладі кримінальної відповідальності. Так, в статті 65 Кримінального кодексу України зазначено, що суд призначає покарання у межах, установлених у санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини Кримінального Кодексу, що передбачає відповідальність за вчинений злочин, а також враховує ступінь тяжкості вчиненого злочину, особу винного та обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання. Більш суворий вид покарання з числа передбачених за вчинений злочин призначається лише у разі, якщо менш суворий вид покарання буде недостатній для виправлення особи та попередження вчинення нею нових злочинів. Іншими словами закон зобов'язує суд керуватися мінімумом і максимумом конкретної санкції і, за загальним правилом, забороняє виходити за ці межі.

Наприклад, стаття 246 Кримінального кодексу України передбачає відповідальність за незаконну порубку лісу: «Незаконна порубка дерев і чагарників у лісах, захисних та інших лісових насадженнях, що заподіяло

істотну шкоду, а також вчинення таких дій у заповідниках або на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду, або в інших особливо охоронюваних лісах — карається штрафом від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або арештом на строк до шести місяців, або обмеженням волі на строк до трьох років, або позбавленням волі на той самий строк».

Отже, при призначенні покарання суд «зв'язаний» мінімальними й максимальними межами санкції статті 246 Кримінального кодексу України. По-перше, це стосується можливості вибору судом виду покарання: а) призначити лише одне основне покарання; б) приєднати до основного одне або кілька додаткових покарань. По-друге, обмежені і рамки конкретної міри покарання — вона має бути визначена лише в тих межах «від» і «до», які встановлені в санкції.

Приклади визначення межі щодо виду покарання та його розміру можна прослідкувати і в інших галузях законодавства. Так, вимоги щодо меж господарсько-правової відповідальності, а також зменшення розміру та звільнення від відповідальності містяться в статті 219 Господарського кодексу України. Стаття 33 Кодексу України про адміністративні правопорушення містить вимоги щодо визначення межі при накладенні стягнення за адміністративне правопорушення.

5. Порядок притягнення до юридичної відповідальності чітко регламентований законом. Порядок притягнення до юридичної відповідальності — це визначена законом послідовність дій, якої зобов'язані дотримуватися компетентні органи й посадові особи під час притягнення правопорушника до юридичної відповідальності. Більш того, ці правила є обов'язкові також для осіб, які звинувачені у вчиненні правопорушення.

Порядок притягнення до юридичної відповідальності регулюється нормами Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінальним процесуальним кодексом, Цивільним процесуальним кодексом, Кодексом законів про працю України, Господарським кодексом України, Господарським процесуальним кодексом України, Митним кодексом України, Законами України «Про виконавче провадження», "Про державну виконавчу службу" тощо.

Так, статтею 216 Господарського кодексу України встановлено, що учасники господарських відносин несуть господарсько-правову відповідальність за правопорушення у сфері господарювання шляхом застосування до правопорушників господарських санкцій на підставах і в порядку, передбачених цим Кодексом, іншими законами та договором. В статті 2 Кодексу України про адміністративні правопорушення зазначено, що питання щодо адміністративної відповідальності за порушення митних правил регулюються Митним кодексом України. Статтею 1 Кримінального процесуального кодексу встановлено, що порядок кримінального провадження на території України визначається лише кримінальним процесуальним законодавством України, а в п. 14 ст. 3 зазначено, що притягнення до кримінальної відповідальності — це стадія кримінального

провадження, яка починається з моменту повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального правопорушення.

6. Юридична відповідальність пов'язана із позбавленням правопорушника певних належних йому благ: майнового характеру (наприклад, конфіскація майна, штраф); організаційного характеру (наприклад, накладення стягнення, звільнення з роботи) чи особистого характеру (наприклад, громадські роботи, виправні роботи, арешт, обмеження волі, позбавлення волі на певний строк, довічне позбавлення волі).

7. Тягне за собою певні обмеження суб'єктивних прав покараної особи і після відбуття покарання, але необхідно враховувати специфіку для кожного виду юридичної відповідальності. Наприклад, судимість при кримінальній відповідальності. Так, ч.1 ст.88 Кримінального кодексу України встановлено, що особа визнається такою, що має судимість, з дня набрання законної сили обвинувальним вироком і до погашення або зняття судимості. Вдалим є приклад з трудового права. Так, статтею 151 Кодексом законів про працю України передбачено, що протягом строку дії дисциплінарного стягнення заходи заохочення до працівника не застосовуються, а якщо протягом року з дня накладення дисциплінарного стягнення працівника не буде піддано новому дисциплінарному стягненню, то він вважається таким, що не мав дисциплінарного стягнення.

Розглянуті ознаки є такими, які відрізняють юридичну відповідальність від інших різновидів відповідальності, є обов'язковими і відсутність хоча б однієї з них свідчить про відсутність юридичної відповідальності та можливість застосування певного різновиду не правової соціальної відповідальності.

Виходячи із зазначених вище ознак, можемо дати наступне визначення юридичної відповідальності. Це обов'язок особи, винної у скоєнні правопорушення, притерпіти передбачені правовою нормою наслідки особистого чи майнового характеру. Юридична відповідальність є багатоаспектною категорією, сутність якої може бути визначена як варіант (спосіб) правового регулювання шляхом покладення заборон, засіб зміцнення законності, засіб виховання законослухняних громадян, метод підвищення рівня правової свідомості та правової культури, принцип діяльності правової держави, засіб охорони та відновлення порушених суб'єктивних прав.

1.2 Принципи та функції юридичної відповідальності.

Застосування засобів державного примусу завжди викликає значну увагу суспільства оскільки відповідальність торкається інтересів людей. Можливі зловживання і помилки у цій сфері зумовлюють необхідність розробки та впровадження єдиних принципів, які характеризують відповідальність як самостійний засіб гарантування і відновлення прав і свобод людини. Отже принципи юридичної відповідальності є важливою складовою її природи, виражають її сутність і призначення та в

концентрованому, акумульованому вигляді характеризують юридичну відповідальність у цілому.

Принципи юридичної відповідальності— це фундаментальні положення, які визначають закономірності її функціонування та порядок реалізації.

До принципів юридичної відповідальності належать:

1. Принцип законності. Законність — це основа юридичної відповідальності, що адресована не тільки громадянам, а й суб'єктам правотворчості та компетентним державним органам. В ст. 68 Конституції України зазначено, що кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції України та законів України, а незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності. Цей принцип забезпечує можливість визнання діяння правопорушенням лише за умови, якщо воно передбачене законом саме як протиправне, зводиться до точного та неухильного дотримання норм права під час реалізації юридичної відповідальності, виявляється у застосуванні міри відповідальності у межах та формах, встановлених законом, у можливості оскарження і спростування незаконних дій та рішень у процесі покладення відповідальності.

Так, ч.3 ст.3. Кримінального кодексу встановлено, що злочинність діяння, а також його караність та інші кримінально-правові наслідки визначаються тільки цим Кодексом. Це означає, що кримінальне покарання призначається виключно судом лише особі, яка вчинила злочин, що суд при виборі виду і розміру покарання обмежений рамками кримінального законодавства: межами санкції відповідної норми, відображеної в статті Особливої частини Кримінального кодексу, і правилами, передбаченими статтями Загальної частини Кримінального кодексу.

Ч.1 ст.7 Кодексу України про адміністративні правопорушення встановлено, що ніхто не може бути підданий заходу впливу в зв'язку з адміністративним правопорушенням інакше як на підставах і в порядку, встановлених законом, а в ч.1.ст.8 зазначено, що особа, яка вчинила адміністративне правопорушення, підлягає відповідальності на підставі закону, що діє під час і за місцем вчинення правопорушення.

2. Принцип справедливості є системоутворюючим принципом юридичної відповідальності. Справедливість по суті є серцевиною права і невіддільне від нього. Цей принцип забезпечує відповідність права в цілому та передбачених у ньому санкцій рівню соціальної справедливості суспільства (моральним нормам і цінностям, категоріям розумності, добropорядності) та полягає у формальній рівності, повазі та захисті прав і свобод людини, врахуванні ієрархії особистих, громадських і державних інтересів. Відповідно до ч.1 ст. 61 Конституції України: "Ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення"

Справедливість досягається за умови дотримання у процесі покладення та реалізації юридичної відповідальності певних вимог, серед яких є такі:

➤ неможливість призначення кримінальної відповідальності за вчинення адміністративного правопорушення (ч. 2. ст. 9 Кодексу України про адміністративні правопорушення);

➤ відсутність зворотної сили закону, що встановлює чи посилює відповідальність (ч. 2. ст. 8 Кодексу України про адміністративні правопорушення; ч. 2. ст. 5 Кримінального кодексу України; ч. 2. ст. 5 Цивільного кодексу України);

➤ можливість застосування лише одного покарання за скоєння одного правопорушення (ч. 1 ст. 61 Конституції України);

➤ покладення відповідальності на винну особу (ст. 11 Кримінального кодексу України; ст. 9 Кодексу України про адміністративні правопорушення). Цікавим є приклад з цивільного законодавства. Так, в ст. 614 Цивільного кодексу України зазначено, що особа, яка порушила зобов'язання, несе відповідальність за наявності її вини (умислу або необережності) і відсутність своєї вини доводить особа, яка порушила зобов'язання. При цьому особа є невинуватою, якщо вона доведе, що вжила всіх залежних від неї заходів щодо належного виконання зобов'язання;

➤ залежність виду відповідальності від ступеня тяжкості скоєного; врахування всіх обставин, що обтяжують та пом'якшують відповідальність; можливість в окремих, передбачених законом випадках, звільнити особу від несення відповідальності; необхідність поновлення прав та інтересів, порушених внаслідок скоєння правопорушення тощо.

3. Принцип гуманізму виражається в милосердному ставленні до суб'єктів юридичної відповідальності під час її встановлення та реалізації. В ст. 3 Конституції України зазначено, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Основними вимогами принципу гуманізму є: по-перше, заборона застосування насильства та катування, жорсткого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання; по-друге, встановлення юридичної відповідальності з урахуванням прав людини та моральних норм; по-третє, функціональне здійснення юридичної відповідальності на основі ставлення до людини як до найвищої цінності; по-четверте, встановлення системи пільг в залежності від особливих характеристик суб'єкта (неповноліття, хвороба, інвалідність) або незалежно від них, що проявляється в актах амністії та помилування. Підтвердженням принципу гуманізму є ст. 28 Конституції України, в якій зазначено, що ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню та ч. 3 ст. 50 Кримінального кодексу України зазначено, що покарання не має на меті завдати фізичних страждань або принизити людську гідність.

4. Принцип індивідуалізації підтверджується ч.2 ст. 61 Конституції України — "Юридична відповідальність особи має індивідуальний характер". Це означає, що встановлення міри та обсягу юридичної відповідальності відбувається з урахуванням правового статусу суб'єкта відповідальності, диференціації правопорушень і санкцій залежно від суспільної небезпеки

правопорушення тощо. Наведемо приклад з адміністративного законодавства, хоча цей принцип безпосередньо не закріплений в Кодексі України про адміністративні правопорушення, однак впливає з його положень. Так, ч. 2 ст. 33 закріплює, що при накладенні стягнення враховуються характер вчиненого правопорушення, особа порушника, ступінь його вини, майновий стан, обставини, що пом'якшують і обтяжують відповідальність, крім випадків накладення стягнення за правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, у тому числі зафіксованому в автоматичному режимі.

Відповідність провини та покарання вимагає, щоб при виборі конкретного заходу адміністративного стягнення враховувались всі обставини вчиненого правопорушення і особа порушника. Реалізації зазначеного принципу сприяє закріплення в законодавстві можливості вибору адміністративного стягнення із кількох можливих (альтернативні санкції) або конкретного розміру стягнення в межах передбачених мінімуму і максимуму (відносно визначені санкції), виходячи із характеру правопорушення і особи винного. Розглянутий принцип пояснюється так: що шкідливішим є правопорушення, то більш суттєвий вид адміністративного стягнення має застосовуватися компетентними органами (посадовими особами).

5. Принцип невідворотності— полягає в обов'язковому встановленні юридичної відповідальності за суспільно небезпечні діяння, неухильному дотриманні норм права і неодмінній реакції уповноважених державою органів на правопорушення у вигляді застосування справедливих, гуманних, індивідуалізованих заходів юридичної відповідальності за відсутності законних підстав звільнення від відповідальності. Як відомо, не жорстокість покарання стримує від правопорушень, а його невідворотність. Реалізація цього принципу юридичної відповідальності сприяє підвищенню ефективності правоохоронної діяльності, зміцненню правопорядку та законності в суспільстві.

Будь-який принцип є принципом доти, доки він не знає винятків. Проте необхідно пам'ятати, що при застосуванні юридичної відповідальності у кожному випадку слід враховувати вимоги доцільності при виборі міри відповідальності. Деякі автори навіть вважають доцільність ще одним, окремим принципом юридичної відповідальності і з цим цілком можна погодитись.

Отже, невідворотність і своєчасність — важливі принципи юридичної відповідальності, їх реалізація — один із надійних засобів підвищення ефективності попередження правопорушень, а отже і зниження їх рівня.

Слід звернути увагу ще на одну важливу характеристику юридичної відповідальності, яка відіграє особливу роль та виражає її сутність і призначення в житті суспільства, а саме її мета.

Мета юридичної відповідальності — це модель майбутнього розвитку суспільних відносин, яка досягається за допомогою встановлення і застосування юридичної відповідальності, але доречніше вести мову не

лише про одну загальну мету юридичної відповідальності, а про систему цілей останньої оскільки встановлюючи в правових нормах певну юридичну відповідальність, держава намагається досягти головної мети — забезпечення належного правового порядку.

Так, до цілей юридичної відповідальності відносять:

- закріплення, впорядкування та вдосконалення суспільних відносин;
- виховання громадян, підвищення рівня правової культури;
- формування та забезпечення правомірної поведінки;
- зниження кількості правопорушень;
- покарання правопорушника;
- відновлення порушених суспільних відносин;
- виправлення та виховання правопорушників;
- зниження та стабілізація рівня скоєння правопорушень.

Таким чином, цілі юридичної відповідальності — це конкретний прояв загальних цілей права та закріплення, врегулювання, охорона суспільних відносин. Оскільки юридична відповідальність, так би мовити, "бере участь" у реалізації охоронної функції, то її ціль у загальному вигляді можна визначити як охорону існуючого ладу та суспільного порядку.

Відповідальність, що застосовується до конкретного правопорушника, має й більш вузьку мету — покарання винного. Вона висловлює реакцію суспільства на шкоду, заподіяну правопорушником та виступає як засіб самозахисту суспільства від порушення умов його існування.

Розкриваючи природу юридичної відповідальності слід звернути увагу на вивчення функцій останньої, в яких розкривається її соціальне та цільове призначення, а також конкретизується мета юридичної відповідальності.

Функції юридичної відповідальності — це основні напрями її дії на суспільні відносини, правосвідомість, правову культуру та поведінку суб'єктів. Саме через функції юридичної відповідальності розкриваються її сутність та досягаються її цілі.

Основними функціями юридичної відповідальності є:

- каральна (штрафна, репресивна), яка полягає у негативній реакції держави на вчинене правопорушення та покаранні винної особи, спричиненні їй особистих, майнових або організаційних обтяжень, що виражаються у настанні негативних наслідків для правопорушника;
- правовідновлююча (компенсаційна), яка полягає в забезпеченні порушеного інтересу і поновленні порушених протиправною поведінкою суспільних відносин, стягненні заподіяного збитку з правопорушника, компенсації матеріальної та моральної шкоди;
- попереджувально-виховна (превентивна), яка полягає у підвищенні рівня правової свідомості та правової культури громадян, вихованні у них поваги до права та потреби правомірної поведінки, перевихованні правопорушників та формуванні мотивів, що спонукають їх дотримуватися законів, поважати права і інтереси інших осіб.

Проте, слід звернути увагу на специфіку різних видів юридичної відповідальності (кримінальної, цивільно-правової тощо). Так, в інституті цивільно-правової відповідальності реалізується штрафна (каральна) функція, яка проявляється щодо особи правопорушника. У зв'язку з тим, що "покарання" за вчинення цивільного правопорушення покладається на майнову сферу правопорушника, для цивільно-правової відповідальності, на відміну від кримінальної, ця функція не є основною. Цивільно-правовій відповідальності притаманна превентивна (попереджувальна) функція, оскільки закріплення у статтях 22 і 23 Цивільного Кодексу загальних форм відповідальності, які застосовуються до особи — порушника цивільного обов'язку, певним чином сприяє попередженню правопорушень.

Закон про кримінальну відповідальність виконує також **виховну функцію**. Наприклад, звільнення неповнолітнього від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру на підставі ч. 1 ст. 105 Кримінального Кодексу можливе при вчиненні ним злочину невеликої чи середньої тяжкості за умови, що його щире розкаяння та подальша бездоганна поведінка свідчать про те, що на момент постановлення вироку він не потребує застосування покарання. А правовий інститут матеріальної відповідальності за трудовим законодавством виконує правовідновлюючу та попереджувально-виховну функції. Але основною, яка визначає її правову природу, є правовідновлююча. Попереджувально-виховна функція є супроводжуючою, яку треба враховувати для визначення мотивів поведінки працівника при обранні правових і громадських заходів забезпечення трудового правовідношення.

Наведемо ще один приклад з господарсько-правової відповідальності, якій притаманні як загальні (притаманні для будь-якої юридичної відповідальності), так і спеціальні функції (є характерними переважно для господарсько-правової відповідальності). До категорії перших належать попереджувально-стимулююча, штрафна (функція покарання за правопорушення), до категорії других — компенсаційно-відновлювальна, інформаційна, сигналізаційна.

Слід звернути увагу, що у порівнянні з іншими питаннями юридичної відповідальності питання щодо її функцій не було досліджено в достатній мірі. Необхідно відзначити, що плюралізм поглядів вчених щодо функцій різних видів відповідальності в праві є наслідком взаємозв'язку функцій юридичної відповідальності з функціями права і тому досліджувати їх можливо тільки в тісній взаємодії між собою. Так, одна функція права може обумовлювати напрям правового впливу декількох функцій юридичної відповідальності: каральна, превентивна, відновлювальна функції юридичної відповідальності обумовлюються охоронною функцією права, а регулятивна і превентивна функції юридичної відповідальності обумовлюються регулятивною функцією права.

1.3 Види юридичної відповідальності

Невід'ємною складовою правової системи суспільства є інститут юридичної відповідальності. Виступаючи одним із факультативних елементів механізму дії права і виходячи з потреб переосмислення шляхів розвитку правової системи України, окремих галузей законодавства, зміцнення режиму законності, підвищення рівня правової культури, він є важливою передумовою існування демократичної, правової держави.

Досі триває дискусія про двоаспектність розуміння юридичної відповідальності. Мова йде про позитивну (перспективну, проспективну, активну) юридичну відповідальність та негативну (ретроспективну) юридичну відповідальність.

Як правило, розгляд позитивної відповідальності відбувається в напрямку її протиставлення та порівняння із традиційною — негативною (ретроспективною) юридичною відповідальністю; намаганнями об'єднати позитивну і негативну юридичну відповідальність у родове загальне поняття юридичної відповідальності.

Юридична наука наразі не виробила більш-менш єдиного підходу щодо того, що ж саме необхідно розуміти під позитивною юридичною відповідальністю. Стосовно негативною юридичною відповідальністю також немає єдиної думки (її визначають і як реалізацію санкції, і як саму санкцію, і як примусове виконання обов'язку, і як державний осуд).

Приведемо одне із найбільш вдалих визначень юридичної відповідальності.

Юридична відповідальність— це правовий інститут, який спрямований на забезпечення стабільності суспільного устрою, забезпечення правопорядку, і який для ефективного виконання поставлених завдань знаходить свій прояв у формі негативною (ретроспективною) та позитивною (перспективною) відповідальності. Обидва названі правові інститути реалізують реакцію держави на вчинення особою суспільно шкідливого чи суспільно корисного діяння.

Позитивна юридична відповідальність— це вид юридичної відповідальності, який являє собою відповідну реакцію держави та суспільства на здійснене соціально корисного правомірного діяння особи у вигляді застосування різних заходів правового заохочення (особистого, майнового та організаційного характеру). Тобто це відповідальне та добросовісне ставлення до виконання своїх обов'язків перед громадянським суспільством, правовою державою, колективом людей і окремою особою.

Серед ознак позитивної юридичної відповідальності можна виділити такі:

- встановлюється державою у заохочувальних правових нормах;
- виступає засобом державного переконання та правового стимулювання;

- застосовується спеціально уповноваженими суб'єктами (державними органами, керівниками організацій тощо);
- пов'язана з наданням особі додаткових прав, можливостей та інших соціальних благ;
- виражається в певних позитивних наслідках майнового, організаційного та особистісного характеру;
- виступає формою реалізації заохочувальної санкції норми права в конкретному випадку і до конкретної особи, але не ототожнюється з нею;
- здійснюється в особливій процесуальній формі (найчастіше на особливо урочистих церемоніях з дотриманням ряду процедур, як встановлення самого факту заслуги, так і вручення нагороди);
- настає тільки за заслуги.

Негативна юридична відповідальність— це обов'язок особи, яка вчинила правопорушення, зазнати негативного впливу примусових заходів юридичної відповідальності (санкцій) особистого, майнового чи організаційного характеру.

Ознаки ретроспективної (негативної) юридичної відповідальності:

- є однією з форм примусових заходів;
- пов'язана з застосуванням санкції правової норми;
- залучення особи до юридичної відповідальності тягне за собою державний або громадський осуд;
- юридична відповідальність виникає в зв'язку з порушенням правового обов'язку і підставою юридичної відповідальності є правопорушення.

Необхідно розрізнити два види примусу в разі притягнення до юридичної відповідальності: це примус до дотримання нормативних вимог і примус до встановлених нормою права негативних наслідків (різного характеру позбавленням). І якщо перший вид примусу — це мета ретроспективної юридичної відповідальності, то другий його вид — це спосіб, за допомогою якого реалізується соціальне призначення відповідальності, досягається її мета.

Можна виділити спільні риси негативної та позитивної відповідальності:

- встановлюється державою в забороняючих (чи заохочувальних) правових нормах;
- виступає засобом державного переконання і правового стимулювання;
- застосовується спеціально уповноваженими суб'єктами (державними органами, керівником організації);
- пов'язана з позбавленням (чи наданням) особі певних прав, можливостей та інших соціальних благ;
- виражається в певних негативних (чи позитивних) наслідках майнового (штраф чи грошова премія), організаційного (заборона

- займати певні посади чи підвищення в посаді) і особистого (оголошення догани чи оголошення подяки) характеру;
- виступає формою реалізації каральної (чи заохочувальної) норми права в конкретному випадку і до конкретної особи, але не ототожнюється з нею;
  - настає лише за вчинення правопорушення чи заслуги;
  - покладається в особливій процесуальній формі (здійснюється з дотриманням ряду процедур як встановлення самого факту правопорушення чи заслуги, так і реалізації покарання чи заохочення).

Можна сказати, що сутністю ретроспективної юридичної відповідальності є залучення особи методами державного примусу до дотримання нормативних вимог, тобто до правомірної відповідальної поведінки. Ретроспективна відповідальність — це та ж позитивна відповідальність, але тільки під примусом, це те ж виконання обов'язку, але в стані примусу. Позитивна і негативна юридична відповідальність — дві сторони одного, по суті, явища, тобто юридичної відповідальності як такої.

В юридичній літературі прийнято враховувати галузевий критерій, за яким юридична відповідальність поділяється на такі види: дисциплінарну (трудова), цивільно-правову, адміністративну та кримінальну. В основі цієї класифікації знаходиться предмет (об'єкт) регулювання.

Дисциплінарна відповідальність проявляється в сферах трудових відносин; охорони і дбайливого поводження з майном; відносини по організації праці та управлінню працею; професійній підготовці; укладанню колективних договорів тощо. Трудова (дисциплінарна) відповідальність передбачена Кодексом Законів про Працю та іншими нормативно-правовими актами, що регулюють трудові відносини.

Трудові відносини носять двосторонній характер, тому закріплення обов'язків стосується обох сторін трудових правовідносин (як працівника, так і роботодавця). Основні обов'язки роботодавця: дотримання законів та інших нормативно-правових актів; своєчасна виплата заробітної плати; відшкодування заподіяної шкоди; створення необхідних і безпечних умов для праці тощо. Працівник зобов'язаний: виконувати трудові обов'язки, покладені на нього трудовим договором; дотримуватися правил внутрішнього розпорядку організації; дотримуватися трудової дисципліни; дотримуватися вимог з охорони праці та забезпечення безпеки праці; дбайливо ставитися до майна роботодавця та інших працівників тощо.

Дисциплінарна відповідальність проявляється не тільки у вигляді обов'язків, а й у вигляді заохочень. Бувають такі види заохочень: винесення подання про нагородження державною нагородою; оголошення подяки; преміювання; нагородження цінним подарунком; нагородження Почесною грамотою; нагородження Почесними нагрудними знаками; дострокове присвоєння чергового спеціального звання; нагородження іменною зброєю; присвоєння чергового спеціального звання на ступінь вище відповідної

займаної посади; дострокове зняття раніше накладеного дисциплінарного стягнення.

Кодексом Законів про Працю України передбачено, що дисциплінарні стягнення застосовуються органом, якому надано право прийняття на роботу (обрання, затвердження і призначення на посаду) даного працівника та вищестоящими органами.

Дисциплінарна відповідальність буває загальною і спеціальною. Загальна дисциплінарна відповідальність передбачена Кодексом Законів про Працю України і правилами внутрішнього трудового розпорядку для всіх категорій працівників, крім тих, правове регулювання трудової діяльності яких лежить в сфері застосування спеціального законодавства України або відомчих актів (статутів чи положень про дисципліну), тобто військовозобов'язаних, працівників прокуратури, працівників органів внутрішніх справ тощо. За порушення трудової дисципліни до працівника може бути застосовано тільки один з таких заходів стягнення, як догана та звільнення, але це стосується тільки загальної дисциплінарної відповідальності.

Для спеціальної дисциплінарної відповідальності є характерною можливість застосування до порушника трудової дисципліни крім догани і звільнення, ще й таких заходів дисциплінарного стягнення та впливу, як: пониження в класному чині; пониження в посаді; позбавлення нагрудного знаку; звільнення з позбавленням класного чину; попередження про неповну службову відповідність; затримка до одного року у присвоєнні чергового рангу або у призначенні на вищу посаду; усне зауваження; сувора догана; пониження в спеціальному званні на один ступінь тощо.

Крім зазначених видів юридичної відповідальності виділяють також фінансову, кримінально-процесуальну, кримінально-виконавчу та цивільно-процесуальну відповідальності.

Цивільно-правова відповідальність настає в сфері майнових відносин; особистих немайнових відносин; підприємницьких відносин тощо. Вона є однією з гарантій захисту прав і свобод суб'єктів цивільно-правових відносин, забезпечує реалізацію суб'єктами цих відносин їхніх прав та обов'язків. Якщо ж суб'єкти цивільно-правових відносин за власним бажанням не виконують покладені на них законом чи договором обов'язки, за допомогою цивільно-правової відповідальності забезпечується примусове виконання такого роду зобов'язань.

Цивільно-правова відповідальність — це система цивільно-правових засобів, за допомогою яких забезпечується і гарантується захист цивільних прав та інтересів суб'єктів цивільного права, здійснюється карально-виховний вплив на правопорушників, а виражається у негативних наслідках, додатковому обтяженні для порушника та має характер відшкодування заподіяних збитків для потерпілого.

Ознаками цивільно-правової відповідальності є: її майновий характер; додатковість обмеження; відповідальність юридично рівних суб'єктів один перед одним; компенсацийний (еквівалентний) характер; державно-

примусовий характер; суспільний осуд поведінки правопорушника, негативні наслідки її застосування до правопорушника.

У процесі здійснення своїх власних прав і свобод суб'єкт повинен не обмежувати права і свободи інших суб'єктів суспільних відносин, а діяти в межах закону. Така поведінка є правомірною, врегульованою цивільно-правовими нормами.

Цивільно-правова відповідальність має всі риси і характеристики, що свідчать про наявність каральної функції. Рішення про притягнення цивільно-правового порушника до відповідальності служать основою для звуження його майнової сфери чи іншої сфери, навіть якщо заходи цивільно-правової відповідальності носять відновний характер для постраждалої сторони.

Цивільно-правова відповідальність охоплює і публічні, і приватні інтереси. Приватний інтерес суб'єкта може полягати тільки у відновленні його майнової сфери. Публічний інтерес включає в себе відновлення не тільки майнової сфери потерпілого, а й законності, правопорядку, морально-психологічного спокою, соціальної справедливості, авторитету державної влади, авторитету порушеного закону тощо.

Адміністративна відповідальність настає у сферах відносин прав і свобод людини і громадянина; здоров'я, санітарно-епідеміологічного благополуччя населення і суспільної моральності; власності; навколишнього природного середовища; промисловості, будівництва і енергетики; сільського господарств безпеки руху і експлуатації транспорту; зв'язку та інформації; підприємницької діяльності; фінансів, податків та ринку цінних паперів; митних правил; державної влади; порядку управління; громадського порядку; адміністративного процесу.

Адміністративна відповідальність — це форма реагування держави на адміністративне правопорушення, що полягає в застосуванні уповноваженим органом або посадовою особою передбаченого законом стягнення до суб'єкта правопорушення; це вид юридичної відповідальності фізичних та юридичних осіб перед органами виконавчої влади чи судом за порушення адміністративно-правових норм на основі застосування адміністративних стягнень; це сукупність адміністративних правовідносин, що виникають у зв'язку із застосуванням уповноваженими органами (посадовими особами) до осіб, які вчинили адміністративний проступок, частини заходів адміністративного примусу, тобто особливих санкцій, а саме адміністративних стягнень (ст. 24 Кодексу України про адміністративні правопорушення).

Для адміністративної відповідальності характерна множинність правових норм, що регулюють різні її аспекти, а також державних органів (посадових осіб), які розслідують, розглядають і ухвалюють рішення у справі про адміністративне правопорушення, а також виконують ухвалені рішення. Порядок притягнення до адміністративної відповідальності регулюється системою нормативно-правових актів адміністративного законодавства.

Підставою притягнення до адміністративної відповідальності є адміністративне правопорушення (проступок).

Заходи адміністративної відповідальності застосовуються державними органами, які є суб'єктами виконавчої влади. Перелік державних органів, які мають право застосовувати заходи адміністративної відповідальності, міститься в розділі III Кодексу України про адміністративні правопорушення. У результаті притягнення до адміністративної відповідальності застосовуються (реалізуються) санкції адміністративно-правових норм.

Суб'єктами адміністративно-правової відповідальності можуть бути як фізичні, так і юридичні особи. Також суб'єктами адміністративної юрисдикції є районні, міські суди, судді. Між суб'єктом, який є винним у вчиненні адміністративного правопорушення і суб'єктом, котрий згідно з положеннями адміністративного законодавства має право накладення адміністративних стягнень, не може бути відносин службової підпорядкованості. Якщо винна у вчиненні адміністративного правопорушення особа та орган (посадова особа), який має право накладення адміністративної відповідальності, перебувають у відносинах службової підпорядкованості, мова йде про дисциплінарну відповідальність.

Кримінальна відповідальність має свій прояв в сфері відносин прав і свобод людини і громадянина; економіки та власності; громадського порядку і громадської безпеки; довкілля; конституційного ладу; миру і безпеки людства.

Кримінальна відповідальність — це передбачені кримінальним законом обмеження реалізації прав і свобод конкретної особи за вчинення нею кримінального правопорушення. До основних рис кримінальної відповідальності слід віднести такі: є обмеженням прав і свобод особи, яка вчинила кримінальне правопорушення; настає за вчинення кримінального правопорушення, тобто підставою кримінальної відповідальності є кримінальне правопорушення передбачається нормами кримінального закону.

Санкції кримінально-правових норм містять не тільки вид і міру кримінального покарання, а й певний припис, адресований органам правозастосування. У кримінально-правових нормах описані підстави настання кримінальної відповідальності, і компетентний орган має право вчинити заходи державного впливу тільки при наявності цих підстав.

З моменту вчинення злочину, в особи, яка його вчинила, з'являється обов'язок піддатися осуду, покаранню.

Якщо кримінальна відповідальність реалізується у вигляді штрафу, то в якості об'єкта впливу виступають майнові відносини та відносини власності. Дані відносини припиняються, власність вибуває з володіння особи, яка вчинила злочин, а всі його майнові права переходять до держави. Реалізація покарання у вигляді позбавлення права займати певні посади або займатися певною діяльністю направлена на припинення трудових, підприємницьких, службових відносин. При реалізації покарань у вигляді виправних робіт змінюються трудові відносини і обмежується право

засудженого на винагороду за працю. Найбільший обсяг правообмежень припускають покарання, пов'язані з позбавленням волі (арешт, позбавлення волі на певний строк, довічне позбавлення волі). Ізоляція людини від суспільства означає розрив суспільних відносин, учасником яких він раніше був (виробничих, особистих, колективних, сімейних, економічних, політичних тощо). Ізоляція людини від суспільства обмежує його права на свободу пересування, вибору місця проживання, свободу праці, свободу вибору професії, таємницю листування. Суворість обмежень обумовлена ступенем тяжкості вчиненого злочину.

Отже, визначальним критерієм розмежування системи юридичної відповідальності на види є специфічні властивості предмета і метода правового регулювання, тобто галузевий критерій. Предмет правового регулювання — це сукупність якісно однорідних суспільних відносин, урегульованих нормами права. Він вказує на яку групу суспільних відносин спрямований вплив норм права. Метод правового регулювання — це сукупність прийомів і способів владного впливу держави на суспільні відносини та вказує, яким чином регулюються суспільні відносини, тобто за допомогою дозволу, чи зобов'язання, чи заборони.

Додатковими ознаками, що свідчать про самостійність виду юридичної відповідальності, є: наявність кодифікованого нормативно-правового акту, що передбачає юридичну відповідальність; особливості процесуального здійснення; наявність самостійного правопорушення та види встановлених державою наслідків вчиненого діяння (саме правопорушення).

В даний час, у зв'язку з розвитком законодавства і необхідністю правової регламентації охорони навколишнього природного середовища, в юридичній літературі спостерігається динамічне становлення нового виду юридичної відповідальності — екологічної, яка стала відокремлюватися від адміністративної відповідальності.

За роки незалежності України було прийнято ряд важливих нормативно-правових актів, що регулюють екологічні відносини, а саме: Указ Президента від 30.04.1992р. № 287/92 «Про управління в галузі використання й охорони надр України»; Водний кодекс України від 06.06.1995р.; Земельний кодекс України від 25.10.2001р.; Лісовий кодекс України від 21.01.1994р.; Кодекс України про надра від 27.07.1994р.; Закон України «Про відходи» від 05.03.1998р.; Закон України «Про питну воду та питне водопостачання» від 10.01.2002р.; Закон України «Про металобрухт» від 05.05.1999р.; Закон України «Про екологічну мережу України» від 24.06.2004р.; Закон України «Про екологічний аудит» від 24.06.2004р.; Закон України «Про державний контроль за використанням та охороною земель» від 19.06.2003р.; Закон України «Про охорону атмосферного повітря» від 16.10.1992р.; Закон України «Про природно-заповідний фонд України» від 16.06.1992р.; Указ Президента «Про державне регулювання ядерної та радіаційної безпеки» від 05.12.2000р. № 1303/2000; Закон України «Про виключну (морську) економічну зону України» від 16.05.1995р.; Постанова Верховної Ради «Про введення в дію Закону Української РСР «Про охорону

навколишнього природного середовища» від 26.06.1991р. № 1268-ХІІ; Закон України «Про Загальнодержавну програму поводження з токсичними відходами» 14.09.від 2000р.; Закон України «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000 – 2015 роки» від 21.09.2000р.; Закон України «Про екологічну експертизу» від 09.02.1995р.

У перерахованих нормативно-правових актах містяться норми, які передбачають відповідальність за екологічні правопорушення. Саме специфіка об'єкта впливу подібних норм (екологічні відносини) і дозволила говорити про початок становлення екологічної відповідальності як самостійного виду юридичної відповідальності, а деякі автори, навіть, стали розглядати в якості самостійних видів не тільки екологічну, а й водно-правову і земельно-правову відповідальність.

ТЕМА II ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ПРАЦЮ

2.1 Дисциплінарна відповідальність та її види

Трудова дисципліна— система правових норм, що регулюють внутрішній трудовий розпорядок, встановлюють трудові обов'язки працівників та роботодавця, визначають заохочення за успіхи в роботі й відповідальність за невиконання цих обов'язків.

Технологічна дисципліна праці — дотримання у процесі трудової діяльності встановлених законодавством технічних правил.

Виробнича дисципліна — дотримання трудової дисципліни, а також технологічної дисципліни, забезпечення ритмічної роботи організації, порядку на виробництві.

Методи забезпечення трудової дисципліни— способи забезпечення виконання працівниками та роботодавцем своїх обов'язків, передбачені трудовим законодавством.

Трудова дисципліна забезпечується створенням необхідних організаційних та економічних умов для нормальної високопродуктивної роботи, свідомим ставленням до праці і застосуванням, у необхідних випадках, заходів дисциплінарного і громадського впливу.

Метод переконання— спосіб виховного впливу на працівників. У сучасних умовах набувають значення економічні й організаційні умови праці, регламентування взаємних прав та обов'язків сторін трудових правовідносин і матеріальне стимулювання сумлінної праці.

Метод заохочення— моральне та матеріальне заохочення за сумлінну працю, надання переваг і пільг працівникам, які успішно й сумлінно виконують свої трудові обов'язки.

Метод примусу— застосування до порушників трудової дисципліни, у необхідних випадках, заходів дисциплінарного і громадського впливу та матеріальної відповідальності за шкоду, заподіяну шкоду, заподіяну роботодавцеві внаслідок невиконання покладених на них трудових обов'язків.

Підставою дисциплінарної відповідальності є **трудове правопорушення**— протиправне діяння, яке полягає у невиконанні або неналежному виконанні працівником трудових обов'язків.

Вирізняють два види трудового правопорушення — дисциплінарний проступок і трудове майнове правопорушення.

Загальним для цих правопорушень є невиконання працівником саме трудових обов'язків. Особливості кожного із зазначених видів правопорушення зумовлюють застосування у трудовому праві двох видів відповідальності — дисциплінарної і матеріальної.

Дисциплінарна відповідальність розглядається у двох аспектах:

- як певна реакція на дисциплінарний проступок у сфері трудових відносин, можливість застосування до порушника заходів дисциплінарного стягнення, визначених у трудовому законодавстві;
- як наслідок невиконання чи неналежного виконання трудових обов'язків конкретним працівником із застосуванням санкцій за порушення трудової дисципліни.

Дисциплінарна відповідальність працівників настає за порушення трудової дисципліни — невиконання чи неналежне виконання з вини працівника покладених на нього трудових обов'язків.

Підставою дисциплінарної відповідальності є дисциплінарний проступок. У КЗпП не дається поняття дисциплінарного проступку й не розкриваються його обов'язкові елементи. Для дисциплінарного проступку характерні певні особливості.

Суб'єктом дисциплінарного проступку може бути громадянин, який перебуває у трудових правовідносинах з роботодавцем і порушив трудову дисципліну.

Деліктоздатність, тобто здатність особисто нести відповідальність за порушення трудових обов'язків, є складовою праводієздатності особи. Трудова праводієздатність за загальним правилом настає з 16 років, у певних випадках — з 15 років, а учнів — з 14 років (ст. 188 КЗпП).

Суб'єктивну сторону дисциплінарного проступку характеризує вина працівника.

Вина виражає психічне ставлення працівника до своїх протиправних дій та їх шкідливих наслідків. Вона може виражатися у формі прямого або побічного умислу чи необережності.

Умисна вина передбачає, що особа усвідомлювала протиправність свого діяння, передбачала його шкідливі наслідки й бажала або свідомо допускала їх настання. Для дисциплінарного правопорушення найбільш характерною є вина у формі необережності.

Необережність як форма вини передбачає, що особа усвідомлювала протиправність своєї поведінки, передбачала її шкідливі наслідки, проте легковажно розраховувала на їх відвернення, або не передбачала, хоча повинна була їх передбачити.

Об'єктом дисциплінарного проступку - внутрішній трудовий розпорядок організації (суспільні відносини, які складаються у процесі його здійснення та охороняються нормами трудового права).

Протиправна поведінка працівника полягає у порушенні трудових обов'язків, покладених на нього трудовим договором чи правилами внутрішнього трудового розпорядку, спеціальних законодавчих актів, посадових інструкцій, а також у порушенні або невиконанні наказів і розпоряджень роботодавця.

Об'єктивною стороною дисциплінарного проступку - шкідливі наслідки та причинний зв'язок між ними і дією (бездіяльністю) порушника трудової дисципліни.

Дисциплінарний проступок відрізняється від адміністративного правопорушення (проступку) суб'єктом порушення; об'єктом протиправного дії чи бездіяльності; заходами стягнення; органами, правомочними застосовувати стягнення.

Загальна поведінка працівника — працювати чесно й сумлінно, своєчасно й точно виконувати розпорядження роботодавця, визначена у ст. 139КЗпП.

Судовою практикою порушенням трудової дисципліни визнано:

- відмову працівника без поважної причини укласти трудовий договір про повну матеріальну відповідальність;
- відмову чи ухилення без поважної причини від медичного огляду працівників окремих професій;
- відмову працівника від проходження у робочий час спеціального навчання та складання іспиту з техніки безпеки, якщо це є обов'язковою умовою допуску до роботи;
- перебування працівника не на своєму робочому місці, а в приміщенні іншого цеху, відділу без поважної причини та інші випадки.

Дисциплінарний проступок у сфері трудових відносин— це винне протиправне порушення трудових обов'язків працівником, за вчинення якого встановлено дисциплінарну відповідальність і може застосовуватися захід дисциплінарного стягнення, встановлений у трудовому законодавстві.

Види дисциплінарної відповідальності. Трудове законодавство залежно від джерела регулювання розрізняє два види дисциплінарної відповідальності.

Загальна дисциплінарна відповідальність регулюється КЗпП і правилами внутрішнього трудового розпорядку. Вона поширюється на всіх працівників, крім працівників, для яких встановлена спеціальна дисциплінарна відповідальність.

Спеціальна дисциплінарна відповідальність регулюється законодавством, статутами й положеннями про дисципліну. Розрізняють спеціальну дисциплінарну відповідальність згідно із законодавством (наприклад, прокурори, судді, державні службовці), а також спеціальну дисциплінарну відповідальність згідно зі статутами та положеннями про дисципліну (працівники залізничного транспорту, зв'язку). При спеціальній дисциплінарній відповідальності строки накладення дисциплінарного стягнення можуть бути іншими.

Дисциплінарне стягнення: порядок накладання, оскарження та зняття. Заходи дисциплінарного стягнення, що застосовуються до окремих працівників, які несумлінно виконують свої трудові обов'язки, перераховано у ст. 147 КЗпП. Так, за порушення трудової дисципліни до працівника може застосовуватися тільки один з таких заходів стягнення:

- догана;
- звільнення.

Право вибору стягнення за порушення трудової дисципліни належить роботодавцеві й не обов'язково у послідовності, зазначеній у ст. 147 КЗпП.

Відповідно до п. 22 ст. 92 Конституції України діяння, які є дисциплінарними правопорушеннями, та відповідальність за них визначаються виключно законами України. Застосування стягнень за порушення трудової дисципліни, не передбачених чинним законодавством, не допускається. Організації встановлювати додаткові заходи стягнення не можуть. Перелік заходів стягнень за порушення трудової дисципліни є вичерпним і складається: з морально-правового (догани) та крайнього заходу — звільнення з роботи.

Дисциплінарне звільнення допускається у визначених законом випадках:

- у разі систематичного невиконання працівником без поважних причин обов'язків, покладених на нього трудовим договором або правилами внутрішнього трудового розпорядку, якщо до працівника раніше застосовувалися заходи дисциплінарного чи громадського стягнення (п. 3 ст. 40 КЗпП);
- за прогул (у тому числі відсутність на роботі більше трьох годин протягом робочого дня) без поважних причин (п. 4 ст. 40 КЗпП);
- через появу на роботі в нетверезому стані, у стані наркотичного або токсичного сп'яніння (п. 7 ст. 40 КЗпП);
- за вчинення за місцем роботи розкрадання (в тому числі дрібного) майна власника, встановленого вироком суду, що набрав законної сили, чи постановою органу, до компетенції якого входить накладення адміністративного стягнення або застосування заходів громадського впливу (п. 8 ст. 40 КЗпП);
- у разі одноразового грубого порушення трудових обов'язків керівником підприємства, установи, організації (філіалу, представництва, відділення та іншого відокремленого підрозділу), його заступниками, головним бухгалтером підприємства, установи, організації, його заступниками, а також службовими особами митних органів, державних податкових інспекцій, яким присвоєно персональні звання, і службовими особами державної контрольно-ревізійної служби та органів державного контролю за цінами (п. 1 ст. 41 КЗпП).

Не є дисциплінарним стягненням:

- відсторонення працівника від роботи;
- зниження робітникові на один розряд кваліфікаційного розряду за грубе порушення технологічної дисципліни та інші порушення, які спричинили погіршення якості продукції.

Дисциплінарні стягнення застосовуються органом, якому надано право прийняття на роботу (обрання, затвердження й призначення на посаду) працівника.

Право вибору стягнення за порушення трудової дисципліни належить органу, правомочному застосовувати дисциплінарне стягнення.

Дисциплінарне стягнення застосовується власником або уповноваженим ним органом безпосередньо після виявлення проступку, але не пізніше одного місяця з дня його виявлення.

Дисциплінарне стягнення не може накладатися на працівника пізніше шести місяців з дня вчинення проступку.

Якщо працівник не виконує покладених на нього трудових обов'язків попри застосований захід стягнення, то до працівника може застосовуватися, у встановленому законодавством порядку, інше дисциплінарне стягнення, аж до звільнення з роботи.

Порядок застосування дисциплінарних стягнень. Ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення (ст. 61 Конституції України).

За кожне порушення трудової дисципліни може застосовуватися лише одне дисциплінарне стягнення. До застосування дисциплінарного стягнення роботодавець повинен зажадати від порушника трудової дисципліни письмові пояснення. Обираючи вид стягнення, роботодавець повинен враховувати певні умови.

Працівник має право оскаржити до суду дисциплінарне звільнення, посилаючись на те, що власник або уповноважений ним орган не врахував перелічених факторів.

Стягнення оголошується в наказі (розпорядженні) й повідомляється працівникові під розписку. Наказ (розпорядження) про застосування дисциплінарного стягнення з вказівкою мотивів його застосування повідомляється працівнику під розписку в триденний строк (п. 31 Типових правил). Пропущення цього строку означає, що порушено порядок застосування дисциплінарного стягнення.

Відмова працівника засвідчити своїм підписом факт пред'явлення йому наказу (розпорядження) про накладання дисциплінарного стягнення не впливає на дійсність оголошеного стягнення.

При вирішенні питання про застосування дисциплінарного стягнення до працівників, обраних до профспілкових органів, необхідно враховувати гарантії, визначені для них ст. 252 КЗпП.

Оскарження дисциплінарного стягнення. Дисциплінарне стягнення при загальній дисциплінарній відповідальності працівник може оскаржити у комісію з трудових спорів або безпосередньо до суду у тримісячний строк (ст. 150, 221, 225, 233 КЗпП).

Статтею 55 Конституції України кожній людині гарантовано право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, місцевого самоврядування, посадових і службових осіб, а тому суд не повинен відмовляти особі в прийнятті чи розгляді скарги з підстав, передбачених законом, який це право обмежує.

Органи, що вирішують трудові спори, не можуть змінити заходу стягнення навіть у тому разі, коли роботодавець не врахував ступеня тяжкості вчиненого проступку і заподіяної ним шкоди й обставин, за яких вчинено проступок.

Зняття дисциплінарного стягнення. Стягнення до трудової книжки працівника, крім дисциплінарного звільнення, не заносяться (п. 2.2 Інструкції про порядок ведення трудових книжок на підприємствах в установах і організаціях). Якщо протягом року з дня накладення дисциплінарного стягнення працівника не буде піддано новому дисциплінарному стягненню, то вважається, що працівник не мав дисциплінарного стягнення. Річний строк обчислюється з дня накладання стягнення — дня повідомлення працівникові під розписку про оголошення дисциплінарного стягнення (ст. 149 КЗпП).

Дисциплінарне стягнення може бути зняте достроково за наявності відповідних умов.

Протягом строку дії дисциплінарного стягнення заходи заохочення до працівника не застосовуються. Роботодавець спочатку має зняти з працівника накладене на нього дисциплінарне стягнення, а вже потім застосовувати заходи заохочення.

2.2 Матеріальна відповідальність

Матеріальна відповідальність — це обов'язок сторони трудового договору відшкодувати іншій стороні заподіяну шкоду в установленому законом порядку та розмірі.

Матеріальна відповідальність має такі ознаки:

- властиві всім видам юридичної відповідальності;
- властиві тільки видам відповідальності, що мають характер відшкодування шкоди;
- властиві тільки виду юридичної відповідальності за трудовим законодавством.

Матеріальна відповідальність сторін трудового договору відрізняється од передбаченої нормами цивільного права майнової відповідальності:

- матеріальна відповідальність передбачається за шкоду, заподіяну внаслідок порушення трудових обов'язків працівника;
- встановлено відповідальність тільки за пряму дійсну шкоду (нестримані доходи або упущена вигода, на відміну від цивільного права, відшкодуванню не підлягають);
- межі матеріальної відповідальності та порядок покриття шкоди, заподіяної працівником, встановлені законодавством;
- допускається добровільне покриття шкоди повністю або частково;
- роботодавець зобов'язаний створити працівникам умови, необхідні для нормальної роботи й забезпечення повного збереження дорученого їм майна;
- суб'єктами матеріальної відповідальності є працівник і роботодавець;
- матеріальна відповідальність працівника може застосовуватися разом з іншими видами юридичної відповідальності або самостійно.

Матеріальна відповідальність (на відміну від дисциплінарної) має двосторонній, взаємний характер, оскільки відповідальність несуть не тільки

працівники перед роботодавцем, а й роботодавець несе відповідальність перед працівником за заподіяння йому шкоди.

Працівники зобов'язані дбайливо, бережливо ставитися до майна роботодавця і вживати заходів для запобігання шкоді (ст. 131, 139 КЗпП). Працівники, які внаслідок порушення покладених на них трудових обов'язків заподіяли шкоду роботодавцеві, несуть матеріальну відповідальність (ст. 130 КЗпП).

Матеріальна відповідальність полягає у встановленому законом обов'язку однієї із сторін трудового договору (працівника або роботодавця) покрити (відшкодувати) у встановлених законом межах і порядку шкоду, заподіяну другій стороні внаслідок винного, протиправного порушення покладених на них обов'язків.

Матеріальна відповідальність працівників є самостійним видом юридичної відповідальності, яка може бути покладена незалежно від притягнення працівника до дисциплінарної, адміністративної чи кримінальної відповідальності (ч. 3 ст. 130 КЗпП).

Цей вид відповідальності врегульований главою IX КЗпП "Гарантії при покладанні на працівників матеріальної відповідальності за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації", іншими нормами КЗпП, а також іншими нормативно-правовими актами.

Суб'єктами відповідальності у трудовому праві можуть бути:

- працівники, які перебувають у трудових відносинах з роботодавцем і заподіяли його майну шкоду внаслідок порушення покладених на них трудових обов'язків;
- роботодавець — власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган чи фізична особа, майну якого шкоду заподіяв працівник, або з вини якого шкоду заподіяно працівникові.

Суб'єктом майнової відповідальності за цивільним правом є громадянин чи юридична особа, що заподіяла шкоду.

Підставами матеріальної відповідальності за шкоду, заподіяну майну роботодавця, є проступки працівників — порушення покладених на них трудових обов'язків (дисциплінарне правопорушення), внаслідок чого завдано прямої шкоди (трудове майнове правопорушення).

Обов'язки працівників щодо збереження майна роботодавця визначені у ст. 131 КЗпП. Так, працівники повинні дбайливо ставитися до майна роботодавця, а роботодавець, своєю чергою, — створити працівникам умови, які забезпечують повне збереження дорученого їм майна. Порушення покладених на працівників обов'язків, якщо внаслідок цього заподіяно шкоду майну, й утворює трудове майнове правопорушення, що є також підставою для матеріальної відповідальності працівників.

Матеріальна відповідальність працівника настає тільки за наявності прямої дійсної шкоди — елементу, який характеризує об'єктивну сторону складу правопорушення, вчиненого працівником.

Під прямою дійсною шкодою слід розуміти шкоду, заподіяну наявному, реальному майну. Пленум Верховного Суду України роз'яснив, що під прямою дійсною шкодою, зокрема, слід розуміти:

- втрату, погіршення або зниження цінності майна;
- необхідність витрат на відновлення, придбання майна чи інших цінностей;
- необхідність здійснити зайві, тобто викликані внаслідок порушення працівником трудових обов'язків, грошові виплати;
- при самовільному використанні працівником техніки пряма дійсна шкода може охоплювати: амортизацію техніки, витрати електроенергії чи пального, необхідність оренди аналогічної техніки тощо.

Залежно від форми вини встановлено два основні види матеріальної відповідальності:

- обмежену;
- повну.

Суд, визначаючи розмір шкоди, що підлягає покриттю, враховує ступінь вини працівника (ч.- I ст. 137 КЗпП), При умисній формі вини працівника настає відповідальність у повному розмірі шкоди, заподіяної працівником, або, відповідно до ст. 135 КЗпП, — підвищена матеріальна відповідальність.

Розмір шкоди, що підлягає відшкодуванню, залежить від:

- виду матеріальної відповідальності працівників (обмежена, повна, підвищена);
- характеру правопорушення, яким заподіяно шкоду (зайві грошові виплати, неправильна постановка обліку й зберіганням матеріальних або грошових цінностей та ін.);
- форми вини працівника (умисел чи з необережності);
- способу заподіяння шкоди (зіпсуття, знищення, розкрадання);
- виду майна, якому завдано шкоду (матеріали, вироби, інструменти, спеціальний одяг, дорогоцінні метали тощо).

Матеріальна відповідальність працівників є обов'язком працівників відшкодувати роботодавцеві, з яким вони перебувають у трудових відносинах, пряму дійсну шкоду, заподіяну внаслідок порушення покладених па них трудових обов'язків, винними протиправними діями (бездіяльністю) у межах, розмірі та порядку, визначених чинним законодавством.

Для звернення до суду у питаннях стягнення з працівника матеріальної шкоди, заподіяної роботодавцеві, встановлюється строк один рік з дня виявлення заподіяної працівником шкоди (ст. 233 КЗпП).

У разі пропуску з поважних причин строків, установлених ст. 233 КЗпП, суд може поновити ці строки.

Днем виявлення шкоди слід вважати день, коли роботодавцю стало відомо про наявність шкоди, заподіяної працівником.

Днем виявлення шкоди, встановленої в результаті інвентаризації матеріальних цінностей, при ревізії або перевірці фінансово-господарської

діяльності підприємства, установи, організації, слід вважати день підписання відповідного акта або висновку.

День виявлення шкоди — це день виплати на користь третьої особи, а днем виходу розпорядження є день його підписання керівником організації.

Стягнення з керівників підприємств, установ, організацій та їх заступників матеріальної шкоди в судовому порядку провадиться за позовом вищого в порядку підлеглості органу або за заявою прокурора (ст. 136 КЗпП).

Суд зменшує розмір покриття шкоди, заподіяної працівником, коли шкода стала наслідком не лише винної поведінки працівника, а й відсутності умов, які дають змогу забезпечити збереження матеріальних цінностей.

Суд може зменшити розмір покриття шкоди, заподіяної працівником, залежно від його майнового стану, за винятком випадків, коли шкода заподіяна злочинними діями працівника, вчиненими з корисливою метою.

Судова практика вважає недопустимим зменшення розміру шкоди, заподіяної працівником у нетверезому стані.

Доказами майнового стану працівника можуть бути розмір заробітної плати працівника, склад сім'ї, наявність утриманців, наявність майна, на яке може бути звернено стягнення, та інші відомості.

Зменшення розміру шкоди допустиме лише у виняткових випадках, коли підтверджено наявність конкретних обставин, які перешкоджали працівникові належним чином виконувати покладені на нього обов'язки (наприклад, відсутність умов зберігання матеріальних цінностей, неналежна організація праці).

Розмір шкоди, заподіяної з вини кількох працівників, визначається для коленого з них з урахуванням ступеня вини, виду і межі матеріальної відповідальності (ст. 135-3 КЗпП).

Якщо суд встановить, що шкоду заподіяно з вини не лише працівника, до якого подано позов, а й з вини посадових осіб організації, суд притягає цих осіб до участі у справі як співвідповідачів (ст. 109 ЦПК України).

Припинення трудових відносин після заподіяння шкоди не звільняє працівника від матеріальної відповідальності.

Роботодавець, враховуючи конкретну обстановку, за якої було заподіяно шкоду, може не покладати на працівника матеріальну відповідальність повністю або частково.

Роботодавець за угодою між працівником за його письмовим зобов'язанням може відстрочити чи розстрочити покриття шкоди.

Відповідно до ст. 128 КЗпП, під час кожної виплати заробітної плати загальний розмір усіх відрахувань не може перевищувати двадцяти відсотків, а у випадках, окремо передбачених законодавством України, — п'ятдесяти відсотків заробітної плати, яка належить до виплати працівникові. При відрахуванні із заробітної плати за кількома виконавчими документами за працівником у всякому разі повинно зберігатися п'ятдесят відсотків заробітку.

Матеріальна відповідальність власника перед працівниками. На роботодавця покладається відповідальність за шкоду, заподіяну працівникові

каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, пов'язаним із виконанням трудових обов'язків (ст. 173 КЗпП).

Небезпечні та шкідливі умови праці можуть заподіяти шкоду працівникові, а порушення його законних прав може призвести до моральних страждань, втрати нормальних життєвих зв'язків і вимагає від працівника додаткових зусиль для організації свого життя. Відповідальність роботодавця перед працівником полягає у відшкодуванні майнової та моральної шкоди. Порядок її відшкодування визначається чинним законодавством (ст. 237-1 КЗпП).

Безпосередньо порядок відшкодування шкоди, заподіяної працівникам, регулюється Законом України "Про охорону праці" від 14 жовтня 1992 року в редакції від 30 червня 1999 року та іншими нормативно-правовими актами.

Під прямою дійсною шкодою, заподіяною працівникові незаконними діями (бездіяльністю) роботодавця, слід розуміти втрачений працівником заробіток за час вимушеного прогулу при незаконному звільненні, переведенні на іншу роботу, затримці видачі трудової книжки при звільненні, витрати, пов'язані з ушкодженням здоров'я внаслідок трудового каліцтва чи професійної хвороби (втрачений заробіток, придбання ліків, додаткове харчування, санаторно-курортне лікування, відшкодування моральної шкоди тощо), та ін.

До протиправних дій роботодавця можна, зокрема, зарахувати незабезпечення безпечних і нешкідливих умов праці, незаконні звільнення, переведення працівника на іншу роботу та ін.

Існує три групи відповідальності роботодавця перед працівником.

До першої групи залежно від характеру трудових відносин належать випадки:

- при виникненні трудових відносин: а) необгрунтована відмова працівникові у прийнятті на роботу (ст. 22, 232 КЗпП); б) необгрунтована відмова в укладанні трудового договору особі, запрошеній на роботу в порядку переведення (ч. 3 ст. 24, ст. 232 КЗпП);
- при існуванні трудових відносин: а) порушення права працівника на виплату заробітної плати (ст. 115 КЗпП); незаконне відсторонення працівника від роботи (ст. 46 КЗпП);
- при зміні трудових відносин: незаконне переведення працівника на іншу роботу (ст. 235 КЗпП);
- при припиненні трудових відносин: а) неправильне формулювання причин звільнення в трудовій книжці, що перешкоджало працевлаштуванню працівника (ч. 3 ст. 235 КЗпП); б) у разі звільнення без законної підстави чи встановленого порядку звільнення працівника (ч. 1 ст. 235 КЗпП); в) у разі затримки видачі трудової книжки з вини роботодавця в день звільнення працівника (ст. 47 КЗпП, ч. 4 ст. 235 КЗпП); г) у разі затримки виконання рішення органу про поновлення на роботі незаконно звільненого або переведеного на іншу роботу працівника (ст. 236 КЗпП); е) у

разі не виплати з вини роботодавця належних звільненому працівникові сум грошей (ст. 117 КЗпП).

До другої групи — незабезпечення роботодавцем належних, безпечних і здорових умов праці при виконанні працівником трудових обов'язків — належать:

- випадки відшкодування працівникам заподіяної роботодавцем шкоди: ушкодження здоров'я працівника;
- каліцтво працівника;
- смерть працівника.

До третьої групи належать інші випадки відповідальності роботодавця перед працівником:

- порушення обов'язку щодо видачі працівникові довідки про роботу в даній організації із зазначенням спеціальності, кваліфікації, посади, часу роботи й розміру заробітної плати та заробітну плату (ст. 49 КЗпП);
- незаконне відсторонення працівника від роботи (ст. 44 КЗпП);
- незабезпечення збереження особистих речей працівника під час роботи (у разі їх псування, знищення, крадіжки).

Роботодавець зобов'язаний, відповідно до ст. 47, 49 КЗпП, не тільки відповідним чином оформляти трудові відносини. Його обов'язком є також видача документів, які мають значення для працівників (трудова книжка, довідка про його роботу на підприємстві, в установі, організації, довідка про наявність стажу роботи, про заробітну плату тощо).

Відповідальність роботодавця за незабезпечення права працівника на належні, безпечні й здорові умови праці регулюється ст. 173 КЗпП, Законом України "Про охорону праці" від 14 жовтня 1992 р., Законом України "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності" від 23 вересня 1999 р., ЦК України та іншими нормативно-правовими актами.

2.3 Загальна характеристика трудових спорів

Відповідно до ст. 124 Конституції України звернутися безпосередньо до суду за розглядом індивідуального трудового спору можуть громадяни (працівники), які вважають, що їхні трудові права було порушено, незалежно від того, чи розглядається їхній трудовий спір комісією з трудових спорів (КТС).

Для вирішення трудових спорів законом існує певний порядок: процедура їх вирішення, строки подання заяв та прийняття щодо них рішення та їх виконання.

Виокремлюють дві стадії вирішення розбіжностей між працівником і роботодавцем.

Перша стадія — безпосередні переговори сторін за участю чи без участі виборних профспілкових органів щодо врегулювання розбіжностей між сторонами трудового договору.

Друга стадія — вирішення в установленому законом порядку розбіжностей трудового спору, не врегульованих шляхом безпосередніх переговорів.

Індивідуальний трудовий спір — неврегульовані розбіжності між роботодавцем і працівником щодо застосування законів та інших нормативно-правових актів про працю, угоди, колективного договору, трудового договору (у тому числі про встановлення або зміну індивідуальних умов праці), про які заявлено в орган, що розглядає індивідуальні трудові спори.

Індивідуальними трудовими спорами визнаються також такі спори:

- ✓ між роботодавцем і особами, які раніше перебували у трудових відносинах з цим роботодавцем;
- ✓ між роботодавцем і особами, що виявили бажання укласти трудовий договір (спори з питань укладання такого договору).

Моментом виникнення індивідуального трудового спору є звернення працівника із заявою до органу з вирішення трудового спору.

Зазначимо, що в разі звернення до суду з позовом за вимогами, які впливають з трудових відносин, працівників звільняють від сплати мита і судових витрат.

Колективний трудовий спір (конфлікт) — це розбіжності, що виникли між сторонами соціально-трудова відносин.

Колективні трудові спори (конфлікти) виникають щодо:

- ✓ встановлення нових або зміни існуючих соціально-економічних умов праці та виробничого побуту;
- ✓ укладення чи зміни колективного договору, угоди;
- ✓ виконання колективного договору, угоди або окремих їх положень;
- ✓ невиконання вимог законодавства про працю.

Причини виникнення трудових спорів.

Індивідуальний трудовий спір може виникнути через недостатню обізнаність працівника з чинним законодавством про працю. Причиною трудових спорів може бути зневажливе ставлення роботодавця до виконання закону, умов колективного договору та угод, трудового договору з працівником, а також інші причини.

Об'єктивними факторами і обставинами, через які виникають трудові спори, можуть бути: недоліки в організації виробництва та праці; окремі неточності й прогалини в чинному законодавстві про працю.

Умовами виникнення спору є обставини, що впливають на трудові відносини і викликають неврегульовані розбіжності між працівниками та роботодавцями.

Причини виникнення трудового спору — юридичні факти, які безпосередньо викликали розбіжності між працівником (працівниками) та роботодавцем. Наприклад, несвоєчасна виплата заробітної плати.

Отже, причиною трудового спору є порушення тих чи інших прав працівників або невиконання працівниками зобов'язань перед роботодавцем.

Суб'єкти індивідуального трудового спору — *працівник і роботодавець*.

Предметом спору є вимога працівника щодо визнання права або поновлення тих чи інших трудових прав, які, на думку працівника, повинні йому належати на підставі чинного законодавства чи умов трудового договору.

Індивідуальні трудові спори, що виникають у зв'язку із застосуванням і тлумаченням чинних правових норм, називаються конфліктами права.

Суб'єктами колективного трудового спору є працівники та роботодавець. Колективні трудові спори виникають з приводу встановлення, зміни умов праці, укладення, виконання колективного договору чи угоди.

Предметом колективного трудового спору можуть бути вимоги працівників стосовно режиму робочого часу і часу відпочинку; оплати праці; охорони праці тощо.

Колективні трудові спори стосуються колективних інтересів працівників, окремих їх категорій, професійних груп. В основі предмету колективного трудового спору лежить конфлікт інтересів.

Порядок вирішення індивідуальних трудових спорів.

Порядок вирішення індивідуальних трудових спорів врегульований КЗпП, а роз'яснення щодо порядку вирішення трудових спорів подано в постановах Пленуму Верховного Суду України. Порядок вирішення трудових спорів, що виникають між працівником і роботодавцем, застосовується незалежно від форми трудового договору, членства у професійних спілках, чи є працівник сумісником, тимчасовим, позаштатним працівником.

Установлений порядок вирішення індивідуальних трудових спорів не поширюється на спори про дострокове звільнення від виборної платної посади членів громадських та інших об'єднань громадян за рішенням органів, що їх обрали.

Особливості розгляду індивідуальних трудових спорів окремих категорій працівників (наприклад, суддів, державних службовців) встановлюються законами України.

Індивідуальні трудові спори розглядають комісії з трудових спорів та суди (ст. 221 КЗпП).

Предметом індивідуального трудового спору є вимога щодо поновлення права чи законного інтересу працівника, які порушені, на його думку, роботодавцем при застосуванні законодавства про працю. Залежно від предмета індивідуального трудового спору виокремлюють види спорів. Захист індивідуальних прав працівників у трудових відносинах здійснюють

КТС, а також місцеві суди (насамперед право на працю працівників та інші індивідуальні трудові спори).

Розгляд трудових спорів у комісії з трудових спорів. Комісія з трудових спорів за своєю юридичною природою є виборним органом трудового колективу організації. Комісія з трудових спорів створюється в організації з кількістю працюючих не менше 15 чоловік. Об'єднання роботодавців та профспілок зобов'язалися сприяти створенню комісій з трудових спорів на підприємствах з кількістю працюючих 15 осіб і більше та сприяти підвищенню ефективності розгляду ними трудових спорів.

Створення комісії з трудових спорів — право трудового колективу організації. Ініціативу щодо створення комісії з трудових спорів виявляє профспілкова організація, яка і готує збори (конференцію) колективу працівників організації.

Комісія з трудових спорів обирає зі свого складу голову, його заступників і секретаря комісії.

Компетенція КТС. Згідно зі ст. 55 та ст. 124 Конституції України, працівник має право вибору: звернутися із заявою щодо вирішення трудового спору до комісії з трудових спорів чи безпосередньо до суду.

Комісія з трудових спорів не розглядає трудових спорів, що підлягають безпосередньому розглядові в судах (ст. 232 КЗпП), та спорів, зазначених у ст. 222 КЗпП (рис. 16.3).

У комісії з трудових спорів розглядаються індивідуальні трудові спори щодо переведення на іншу роботу, оплати праці, накладання дисциплінарних стягнень, інші спори, пов'язані із застосуванням умов праці, встановлених законодавством, угодою, колективним договором, іншими локальними нормативно-правовими актами, а також трудові спори щодо дотримання умов трудового договору (контракту).

Роботодавець не має права звертатися до комісії з трудових спорів, а підвідомчість трудового спору комісії з трудових спорів вирішується на її засіданні. Установивши, що трудовий спір працівника не входить до її компетенції, комісія з трудових спорів виносить про це рішення.

Строки звернення до КТС. Строки звернення до комісії з трудових спорів встановлено ст. 225 КЗпП. Необхідно врахувати, що працівник може звернутися до комісії з трудових спорів у тримісячний строк з дня, коли він дізнався або повинен був дізнатися про порушення свого права, а в спорах про виплату належної йому заробітної плати — без обмеження будь-яким строком.

Порядок і строки розгляду спору в КТС. Строки розгляду трудового спору в комісії з трудових спорів встановлені ст. 226 КЗпП.

Комісія з трудових спорів зобов'язана розглянути трудовий спір у десятиденний строк з дня подання заяви працівником.

Спори повинні розглядатися у присутності працівника, який подав заяву, представника роботодавця. Розгляд трудового спору за відсутності працівника допускається лише за його письмовою заявою. За бажанням працівника при розгляді спору від його імені може виступати представник

виборного профспілкового органу або за вибором працівника інша особа, в тому числі адвокат.

Участь у засіданні комісії з трудових спорів — справа добровільна; чинним законодавством не передбачені заходи примусу до свідків, спеціалістів, працівників, обраних до складу профспілкових органів.

Засідання комісії з трудових спорів проводяться відкрито, на них можуть бути присутні всі бажаючі. Засідання комісії з трудових спорів веде голова комісії з трудових спорів або його заступник. Секретар комісії з трудових спорів веде протокол засідання комісії. Протокол засідання підписує голова комісії з трудових спорів або його заступник і секретар.

У протоколі засідання комісії з трудових спорів фіксується хід розгляду трудового спору, всі запитання, прохання сторін, аргументи сторін, виступи свідків, експертів, оцінка письмових доказів, мотивований відвід та інші відомості у справі, пропозиції членів комісії з трудових спорів теж фіксуються у протоколі засідання.

Засідання комісії з трудових спорів починається з перевірки присутніх та повноважень представників сторін спору. Для викладу суті спору слово надається працівникові чи його представнику. Далі слово надається представнику роботодавця, а потім свідкам, спеціалістам, іншим особам, запрошеним до участі у справі.

Комісія з трудових спорів приймає рішення більшістю голосів членів комісії з трудових спорів, присутніх на її засіданні. Член комісії з трудових спорів, який не згоден з рішенням більшості членів комісії, теж підписує протокол засідання комісії з трудових спорів.

Рішення комісії має бути зрозумілим, мотивованим, ґрунтуватися на матеріалах справи і приймається відповідно до чинного законодавства про працю. У справах щодо грошових вимог вказується точна сума, що підлягає виплаті працівникові.

Копії рішення КТС у триденний строк вручаються працівникові та роботодавцю. Вручення копії рішення оформляється підписами сторін трудового договору. Слід фіксувати і дату вручення рішення комісії з трудових спорів.

Рішення, прийняте комісією з трудових спорів, не переглядається, але комісія з трудових спорів може винести додаткове рішення для роз'яснення вже прийнятого рішення.

У разі незгоди з рішенням КТС працівник може оскаржити рішення в десятиденний строк з дня вручення йому виписки з протоколу засідання КТС чи його копії. Формою оскарження рішення комісії з трудових спорів є позовна заява працівника.

Працівник може звернутися до суду за вирішенням індивідуального трудового спору і в разі порушення строку розгляду його заяви в комісії з трудових спорів.

Рішення комісії з трудових спорів підлягає виконанню роботодавцем у триденний строк по закінченні десяти днів, передбачених на його оскарження, але рішення КТС щодо поновлення на роботі незаконно

переведеного на іншу роботу працівника підлягає негайному виконанню (ст. 235 КЗпП).

У разі незгоди з рішенням КТС працівник чи роботодавець можуть оскаржити це рішення до суду в десятиденний строк з дня вручення їм виписки з протоколу засідання комісії чи його копії (ст. 228 КЗпП). Якщо рішення комісії з трудових спорів оскаржено до суду, воно не підлягає виконанню до винесення судом рішення у справі й набрання ним законної сили.

Розгляд трудових спорів у судах. Порядок розгляду і вирішення індивідуальних трудових спорів у суді регулюється КЗпП та Цивільним процесуальним кодексом України (ЦПК). Індивідуальні трудові спори, які розглядаються у судах, поділяються на дві групи (ст. 231 КЗпП).

До першої групи входять індивідуальні трудові спори, що розглядаються у судах за заявами:

- ✓ працівника чи роботодавця, коли вони не згодні з рішенням комісії з трудових спорів підприємства, установи, організації(підрозділу);
- ✓ прокурора, якщо він вважає, що рішення комісії з трудових спорів суперечить чинному законодавству.

До другої групи, згідно з ч. 1 ст.232 КЗпП, входять індивідуальні трудові спори, що підлягають безпосередньому розгляду в судах.

Безпосередньо в судах розглядаються трудові спори за заявами працівників:

- ✓ про поновлення на роботі незалежно від підстави припинення трудового договору;
- ✓ про зміну дати й формулювання причин звільнення;
- ✓ про оплату за час вимушеного прогулу або виконання нижчеоплачуваної роботи;
- ✓ про виключення з членів кооперативу, колективного сільськогосподарського підприємства, громадської організації.

Безпосередньо в судах розглядаються трудові спори за заявами керівників підприємства, установи, організації (філії, представництва, відділення та іншого відокремленого підрозділу), їхніх заступників, головних бухгалтерів підприємств, установ, організацій, їхніх заступників, а також службових осіб митних органів, державних податкових інспекцій, яким присвоєно персональні звання; службових осіб державної контрольно-ревізійної служби та органів державного контролю за цінами, керівних працівників, які обираються, затверджуються або призначаються на посади державними органами, органами місцевого самоврядування, а також громадськими організаціями та іншими об'єднаннями громадян; спори з питань переведення на іншу роботу, а також накладення дисциплінарних стягнень.

Суд не має права відмовити особі в прийнятті позовної заяви лише з тієї підстави, що її вимоги можуть бути розглянуті в передбаченому законом досудовому порядку.

Трудові спори, що підлягають безпосередньому розглядові у місцевих судах, не можуть розглядатися в КТС.

Оформлення позовних заяв щодо трудових спорів до суду. Позовна заява щодо індивідуального трудового спору подається до суду в письмовій формі.

Позовна заява повинна містити:

- ✓ назву суду, до якого подається заява; точну назву позивача й відповідача, їх місце проживання або розташування, а також назву представника позивача, коли позовна заява подається представником; зміст позовних вимог;
- ✓ виклад обставин, якими позивач обґрунтовує свої вимоги;
- ✓ зазначення доказів, що стверджують позов;
- ✓ підпис позивача або його представника із зазначенням часу подання заяви.

До позовної заяви додаються письмові докази. Наприклад, копії наказів роботодавця, контракт, довідка про середню заробітну плату, довідки, розрахунки, договір про повну індивідуальну матеріальну відповідальність та інші докази залежно від виду індивідуального трудового спору. Якщо позовна заява подається представником позивача — також довіреність чи інший документ, що підтверджує повноваження представника.

Порядок, вирішення колективних трудових спорів (конфліктів). Правові й організаційні засади функціонування системи заходів щодо вирішення колективних трудових спорів (конфліктів) визначає Закон України "Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)".

Колективний трудовий спір (конфлікт) — це розбіжності, що виникли між сторонами соціально-трудова відносин.

Сторони колективного трудового спору (конфлікту):

- ✓ на виробничому рівні — наймані працівники (окремі категорії найманих працівників) підприємства, установи, організації чи їхніх структурних підрозділів або профспілкова чи інша уповноважена найманими працівниками організація та власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган чи представник;
- ✓ на галузевому, територіальному рівнях — наймані працівники підприємств, установ, організацій однієї або кількох галузей (професій) або адміністративно-територіальних одиниць чи профспілки, їхні об'єднання або інші уповноважені цими найманими працівниками органи та власники, об'єднання власників або уповноважені ними органи чи представники;
- ✓ на національному рівні — наймані працівники однієї або кількох галузей (професій) чи профспілки або їхні об'єднання чи інші уповноважені найманими працівниками органи та власники, об'єднання власників або уповноважені ними органи (представники) на території більшості адміністративно-

територіальних одиниць України, передбачених частиною другого ст. 133 Конституції України.

Предметом колективного трудового спору є розбіжності, які виникли між сторонами соціально-трудова відносин щодо:

- ✓ встановлення нових або зміни існуючих соціально-економічних умов праці та виробничого побуту;
- ✓ укладення чи зміни колективного договору, угоди;
- ✓ виконання колективного договору, угоди або окремих їхніх положень;
- ✓ невиконання вимог законодавства про працю.

Для вирішення кількох однорідних за змістом вимог працівників (наприклад, не виплата заробітної плати колективу організації, тобто невиконання законодавства про заробітну плату) застосовуються норми про порядок вирішення індивідуальних трудових спорів.

Загальний строк розгляду вимог і прийняття рішення (з урахуванням часу пересилання документів) не повинен перевищувати тридцяти днів з дня одержання роботодавцем (особою) до моменту одержання найманими працівниками чи профспілкою повідомлення від роботодавця або відповідного вищого за рівнем органу управління про прийняте ним рішення.

Колективний трудовий спір (конфлікт) виникає з моменту, коли уповноважений представницький орган працівників, окремих категорій працівників, колективу працівників або профспілки одержав від роботодавця повідомлення про повну або часткову відмову задовольнити колективні вимоги і прийняв рішення про незгоду з рішенням роботодавця або коли строки розгляду вимог, передбачені законодавством, закінчилися, а відповіді від роботодавця не надійшло.

Про виникнення колективного трудового спору (конфлікту) орган, який представляє інтереси найманих працівників або профспілки, зобов'язаний у триденний строк письмово поінформувати роботодавця, місцевий орган виконавчої влади, орган місцевого самоврядування за місцем розташування підприємства та Національну службу посередництва і примирення.

Послідовність розгляду й вирішення колективного трудового спору (конфлікту).

Встановлено примирливий порядок вирішення колективних трудових спорів:

- 1) примирливою комісією (ст. 8, 9 Закону);
- 2) за участю посередника (ст. 10 Закону);
- 3) у трудовому арбітражі (ст. 11, 12 Закону).

Встановлено відповідальність за порушення законодавства про колективні трудові спори (конфлікти), зокрема:

- 1) відповідальність за порушення законодавства про колективні трудові спори (конфлікти);
- 2) відповідальність працівників за участь у страйку, визнаному судом незаконним; відповідальність за порушення законодавства про

- працю, умов колективних трудових договорів (угод), що призвели до виникнення колективного трудового спору (конфлікту);
- 3) відповідальність за організацію страйку, визнаного судом незаконним, невиконання рішення про визнання страйку незаконним;
  - 4) відповідальність за примушування до участі у страйку або перешкоджання участі у страйку.

ТЕМА III ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЕКОЛОГІЧНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ

3.1 Сутність цивільно-правової відповідальності за порушення екологічного законодавства

Сутність цивільно-правової відповідальності за порушення екологічного законодавства полягає в накладенні на особу, винну в здійсненні екологічного правопорушення, несприятливих майнових наслідків (санкцій).

Істотною особливістю юридичної відповідальності в зазначеній сфері є *порядок визначення розміру шкоди*, заподіяної порушенням екологічного законодавства, встановлений спеціальними нормативно-правовими актами [1].

Правовою базою (загального характеру) застосування цивільно-правової відповідальності в екологічному праві є стаття 9 Цивільного кодексу, яка вказує, що положення зазначеного кодексу застосовуються стосовно регулювання відносин, що виникають у сферах використання природних ресурсів і охорони навколишнього природного середовища. Більш конкретними нормами є норми статей, присвячених відшкодуванню шкоди (Глава 82, Параграф 1).

Природне походження об'єктів довкілля і відсутність їхнього грошового вираження в трудових витратах людини і суспільства обумовлюють застосування таксового методу обчислення заподіяної шкоди, який умовно враховує розмір екологічного збитку природному середовищу і шкоди, нанесеної об'єктам природи. Але екологічне законодавство не передбачає такси і методики обчислення розміру збитку, заподіяного всім природним об'єктам. Тому найчастіше приходится застосовувати загальноцивільні методи встановлення розміру збитку, заподіяного природним об'єктам та довкіллю [2].

Цивільно-правова відповідальність у галузі охорони навколишнього природного середовища полягає у покладанні на правопорушника обов'язку відшкодувати потерпілій стороні майнову чи моральну шкоду, заподіяну в результаті порушення еколого-правових вимог, і передбачену Цивільним кодексом України. Однак відносини по використанню об'єктів природи не є тотожними майновим, цивільно-правовим відносинам. Їх специфіка зумовила особливості правового регулювання відносин по відшкодуванню шкоди,

заподіяної природним об'єктам, що проявилось у встановленні особливого порядку відшкодування такої шкоди і стало підставою для обґрунтування в наукових джерелах існування самостійного виду відповідальності за екологічні правопорушення – матеріальної відповідальності.

Форми компенсації екологічної шкоди можуть бути різними. Насамперед, при можливості, доцільно застосовувати відшкодування шкоди в природі, коли порушник за власний кошт повинен усунути негативні наслідки своїх протиправних дій (посадити ліс, провести рекультивацию земель тощо). Якщо ж такий спосіб неприйнятний, то порушник зобов'язаний відшкодувати заподіяні збитки, розрахунок яких в екологічному праві має свої особливості, оскільки при заподіянні шкоди природним об'єктам не завжди можна визначити реальні збитки, основна вага в їх змісті належить неoderжаним доходам, значне місце займають затрати на відновлення, покращання природного середовища.

Розрізняється ряд способів обчислення розмірів збитків при екологічних правопорушеннях, а саме: затратний (за фактичними затратами на відновлення порушеного стану навколишнього природного середовища і здоров'я людей), нормативний (за встановленими нормативами), розрахунковий (за відповідними методиками розрахунку розміру шкоди), таксовий (на підставі наперед встановлених такс). [3]

Зокрема, такса є своєрідною розрахунковою одиницею, тарифом, що має умовний характер і містить в своєму розмірі наперед визначену оцінку збитків, витрат держави, що виникнуть у зв'язку зі знищенням окремих природних компонентів. Такси враховують, як зазначається в літературі, у вартісному виразі всі негативні майнові наслідки, а також культурну, наукову, історичну цінність природних об'єктів, їх розповсюдженість в даному регіоні та інші ознаки. Вони становлять завчасно розраховану і зафіксовану оцінку заподіяної екологічної шкоди у вигляді кратності до розміру мінімальної заробітної плати чи неоподаткованого мінімуму доходів громадян. Застосування такс, методик не є особливим видом відповідальності, а тільки полегшує визначення збитків у процесі відшкодування. Такси чи методики мають допоміжний характер і у випадку їх відсутності шкода визначається у загальному цивільно-правовому порядку. Як зазначено в п. 15 постанови пленуму Верховного Суду України від 10.12.2004 р. «Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля», розглядаючи у кримінальних справах цивільні позови про відшкодування шкоди, заподіяної довкіллю, суди повинні керуватися нормами природоохоронного законодавства, а у випадках, коли це питання не врегульоване зазначеним законодавством, - відповідними положеннями Цивільного кодексу України.

Загальною юридичною підставою всіх видів юридичної відповідальності вважається порушення норми права. Фактичною підставою цивільно-правової відповідальності є правопорушення як юридичний факт. Існує точка зору, що «єдиною підставою цивільно-правової відповідальності

є порушення суб'єктивних цивільних прав, як майнових, так й особистих немайнових» [4].

Однак, як зазначав В. П. Грибанов, правопорушення завжди пов'язане з невиконанням або неналежним виконанням своїх обов'язків, але не завжди пов'язане з порушенням суб'єктивних цивільних прав інших осіб. Хоча у більшості випадків порушення обов'язку пов'язане одночасно також і з порушенням суб'єктивних прав інших осіб [5].

Цивільне правопорушення – це протиправна дія або бездіяльність особи, що порушує норми актів цивільного законодавства або умови договору, і з якою договір або закон пов'язують виникнення цивільно-правової відповідальності.

Умови цивільно-правової відповідальності поділяються на загальні та спеціальні. Загальні умови є типовими для більшості цивільних правопорушень. Їх наявність, як правило, є достатньою для виникнення цивільно-правової відповідальності.

Різноманітність цивільних правовідносин призводить до різного характеру їх порушення. Така неоднорідність правопорушень обумовлює існування і можливість застосування у певних випадках спеціальних (не типових) умов цивільно-правової відповідальності. Вони, як правило, є додатковими до загальних.

У свою чергу, загальні умови цивільно-правової відповідальності, поділяють на позитивні та негативні. Цей поділ має умовний характер, а його критерієм є значення окремих умов для настання цивільно-правової відповідальності. Позитивними умовами є ті, наявність яких доводиться заінтересованою особою (потерпілим-позивачем). До них належать шкода та причинний зв'язок між поведінкою правопорушника та шкодою. Негативними вважаються умови, відсутність яких доводиться заінтересованою особою (правопорушником – відповідачем) для запобігання настання цивільно-правової відповідальності. Такими умовами є протиправність діяння та вина.

Протиправність діяння. Поведінка особи визнається протиправною, якщо вона не відповідає вимогам права, вираженим в актах цивільного законодавства або договорі. Особа, яка не виконала договірне зобов'язання, звільняється від відповідальності, якщо таке невиконання не має протиправного характеру, зокрема, у разі неможливості виконання зобов'язання, якщо воно викликане обставинами, за які боржник не відповідає (ст. 607 ЦК).

Недоговірна відповідальність також виникає лише у разі завдання шкоди неправомірними діями правопорушника (ч. 1 ст. 1166 ЦК). У разі ж завдання шкоди правомірними діями, зокрема, при здійсненні особою права на самозахист, у тому числі, у стані необхідної оборони, якщо при цьому не були перевищені її межі, цивільна відповідальність не настає (ст. 1169 ЦК).

Таким чином, протиправний характер діяння є універсальною типовою умовою цивільно-правової відповідальності.

Шкода, завдана правомірними діями, відшкодовується у виняткових випадках, встановлених ЦК та іншими законами (ч. 4 ст. 1166 ЦК), зокрема, підлягає відшкодуванню шкода, завдана у стані крайньої необхідності (ст. 1171 ЦК).

Протиправність як умова цивільно-правової відповідальності визначається як порушення актів цивільного законодавства, договору та інших актів саморегулювання (наприклад, установчих документів юридичних осіб).

Протиправність у цивільному праві визначається диференційовано, залежно від виду правовідносин, що порушуються, та відповідного виду відповідальності. Вплив правових норм на поведінку учасників правовідносин здійснюється у формах заборони, припису і дозволу[5, с. 323]

Якщо порушуються цивільні відносини, які виникають на підставі будь-яких юридичних фактів, крім договору (відповідно при недоговірній відповідальності), протиправним визнається діяння особи, що порушує заборони, а також прямі приписи певної поведінки учасників правовідносин, встановлені в нормах права.

Принцип саморегуляції учасниками цивільних відносин в умовах конкретного договору своїх прав і обов'язків обумовлює можливість відступати від положень актів цивільного законодавства^[13], за окремими винятками (ч. 3 ст. 6 ЦК). Таким чином, у разі порушення договірних зобов'язань (відповідно при договірній відповідальності) протиправним визнається діяння, яке порушує умови договору або відповідні норми, вказані у ч. 3 ст. 6 ЦК. На думку М. М. Сібільова, ЦК виходить зі своєрідної презумпції відносно імперативного характеру норм у царині договірних відносин, які забезпечують можливість саморегулювання в ній [6].

Протиправними в цивільному праві можуть бути як дії (активна поведінка суб'єкта), так і бездіяльність (утримання особи від дії). Із правової точки зору, бездіяльність учасника цивільних правовідносин визнається протиправною лише у тих випадках, коли він утримується від вчинення конкретних дій, щодо яких у нього існував обов'язок вчинення. Зокрема, утримання боржника від виконання зобов'язання, що виникає із договору, є протиправною бездіяльністю. Протиправність діяння має об'єктивний характер, у зв'язку з чим не має значення обізнаність особи стосовно характеру своєї поведінки.

Майнова шкода. Частина 1 ст. 1166 ЦКУ передбачає, що майнова шкода, завдана неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю особистим немайновим правам фізичної або юридичної особи, а також шкода, завдана майну фізичної або юридичної особи, відшкодовується в повному обсязі особою, яка її завдала.

Тобто відшкодуванню підлягає:

- реальна шкода (майно, втрачене або пошкоджене в результаті протиправної поведінки);
- шкода, причинена здоров'ю людини;
- моральний збиток та

➤ упущена вигода.

Теорія цивільного права базується на принципі генерального делікту, відповідно до якого кожному заборонено завдати шкоди майну іншої особи, що і знайшло юридичне втілення в ст. 1166 ЦК України.

Відповідно до ч. 2 ст. 1166 ЦК України особа звільняється від відповідальності, якщо доведе, що шкода завдана не з її вини. Таким чином, підставою деліктної відповідальності є вина – психічне ставлення осудної особи до вчиненого неї протиправного діяння, а також до негативних наслідків, що настали в результаті такої поведінки або діяння.

ЦК вперше закріпив легальну цивільно-правову дефініцію вини (ст. 614 ЦК), визначаючи її через обставини, які свідчать про її відсутність. Так, особа є невинуватою, якщо вона доведе, що вжила всіх залежних від неї заходів щодо належного виконання зобов'язання (ч. 2 ст. 614 ЦК). Отже, вина у цивільному праві – це невжиття особою всіх залежних від неї заходів для належного виконання зобов'язання або для запобігання заподіяння шкоди.

Дане визначення вини позбавлене суб'єктивної характеристики, воно ґрунтується на зовнішніх, об'єктивних критеріях визначення. Вживання всіх залежних від особи заходів є формою поведінки особи, а не її психічного ставлення. В актах міжнародного приватного права саме відсутність вини (а не її наявність) має юридичне значення. Такий підхід обумовлений закріпленням презумпції вини відповідальної особи, що позбавляє необхідності доведення вини правопорушника при застосуванні цивільно-правової відповідальності.

Стаття 614 ЦК України розрізняє дві форми вини:

- умисел
- необережність.

Умисел полягає в тому, що особа розуміє значенні своїх дій, передбачає настання негативних наслідків і свідомо їх допускає. Необережність полягає в тому, що особа не передбачає можливість завдання шкоди при обов'язку її передбачити. Частина 2 ст. 1166 ЦКУ говорить, що вина заподіювача шкоди припускається, тобто заподіювач повинен сам довести відсутність своєї вини. До цього часу він вважається винним, що означає для нього відповідні негативні правові наслідки.

Згадана стаття повністю кореспондується зі ст. 13 Конституції України, відповідно до якої власність зобов'язує. Саме на власника покладається обов'язок утримувати своє майно в належному стані. Дуже часто власники майна (зокрема, нерухомого), які здають його у найм або оренду, вважають, що саме орендарі несуть відповідальність за заподіяння шкоди внаслідок неправомірного використання майна, а сам факт передачі майна в оренду автоматично звільняє їх від відповідальності. [7]

Шкода може бути договірною та недоговірною, майновою та немайновою, завданою особі або майну.

Подібно до класифікації цивільно-правової відповідальності, шкода розрізняється залежно від того, у договірних чи недоговірних відносинах

вона спричинена. Договірна шкода виникає як наслідок порушення договірного зобов'язання (відносного правовідношення), за термінологією ЦК для її позначення найчастіше використовується термін «збитки». Недоговірна шкода виникає як наслідок порушення абсолютного права потерпілого, причому це не залежить від наявності чи відсутності між сторонами договірних відносин. Так, шкода, завдана життю чи здоров'ю людини, буде завжди недоговірною, оскільки є результатом порушення загальнообов'язкової для кожної особи заборони завдавати шкоди іншій особі.

Відповідно до того, чи має шкода вартісну форму, яка піддається виміру та вираженню у грошових коштах, виділяють майнову та немайнову шкоду.

Майнова шкода, завжди має вартісну форму, виражається й досить точно обчислюється у грошах, незважаючи на те, що вона може бути наслідком завдання шкоди безпосередньо фізичній або юридичній особі.

Так, у разі завдання тілесних ушкоджень фізичній особі (ущемлення особистого немайнового блага), понесена нею шкода — втрачений заробіток, витрати на медичне лікування тощо, все одно як кінцевий результат є шкодою майною, оскільки ці негативні наслідки для потерпілого можуть бути точно обчислені в грошовому вираженні.

Моральна (немайнова) шкода не має вартісної форми і не може бути виражена у точному грошовому еквіваленті. Її компенсація грошима чи іншими матеріальними благами становить лише згладжування, зменшення негативних наслідків, спричинених потерпілому, оскільки вона не оцінюється на засадах вартісної еквівалентності.

Відповідно до ч. 2 ст. 23 ЦК моральна шкода полягає для фізичних осіб у фізичному болю, душевних стражданнях, у приниженні честі, гідності, ділової репутації. Для юридичної особи моральна шкода полягає лише у приниженні її ділової репутації.

Упущена вигода (неодержані доходи) - це доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (ч. 2 ст. 22 ЦК). Упущена вигода відображає різницю між реально можливим у майбутньому потенційно отриманим за звичайних обставин майном та вже наявним майном.

Упущена вигода відрізняється від реальних збитків тим, що на момент вчинення правопорушення вона є лише можливою (майбутньою), а не наявною майною втратою, а також що її розмір допустимо встановити лише приблизно, із деякими припущеннями.

Зміст моральної шкоди щодо юридичних осіб полягає у зниженні їх ділової репутації. Ділова репутація – це погляд, який склався стосовно юридичної особи, її діяльності та продукції, що базується на оцінці її як учасника суспільного життя, контрагента, суб'єкта на ринку товарів та послуг. Це категорія економічного плану, бо високий рівень ділової репутації стає запорукою успіху, стабільності, отримання матеріальних благ. Від цього залежать конкурентоспроможність продукції та існування юридичної особи,

оскільки зниження ділової репутації потенційно несе в собі виникнення шкоди майнової, виступає її передвісником, а відповідно майнова шкода стає неминучим наслідком порушення ділової репутації.

Прийняття ділової репутації є проявом моральної шкоди і для фізичних осіб, діяльність яких спрямована, перш за все, на отримання прибутку. Як вказує Пленум Верховного Суду України, під діловою репутацією юридичної особи, в тому числі підприємницьких товариств, фізичних осіб – підприємців, адвокатів, нотаріусів та інших осіб, розуміється оцінка їх підприємницької, професійної чи іншої діяльності, яку здійснює така особа як учасник суспільних відносин. [8]

Причинний зв'язок. Настання цивільно-правової відповідальності має місце, якщо між протиправним діянням особи і шкодою існує зв'язок, що дає змогу визначити їх як причину та наслідок. Встановлення такого взаємозв'язку є обов'язковим при відповідальності за порушення будь-яких суб'єктивних цивільних прав, крім порушень, які не спричиняють шкоди, коли на стороні потерпілого не виникає фактичної шкоди або закон не вимагає доведення її наявності, зокрема, при сплаті неустойки. В останній ситуації для виникнення відповідальності достатньо двох загальних умов відповідальності: протиправного діяння та вини особи.

Причинний зв'язок завжди є конкретним. Він не може бути встановлений шляхом абстрагування від тих обставин, за яких виникла шкода. Незважаючи на існування загальної можливості завдання шкоди різними обставинами, її конкретна причина визначається у кожному окремому випадку.

Причинно-наслідковий зв'язок між діянням особи та заподіянням шкоди полягає в тому, що шкода є наслідком саме протиправного діяння особи, а не якихось інших обставин. Проста послідовність подій не повинна братися до уваги. Об'єктивний причинний зв'язок як умова відповідальності виконує функцію визначення об'єктивної правової межі відповідальності за шкідливі наслідки протиправного діяння. Заподіювач шкоди відповідає не за будь-яку заподіяну шкоду, а тільки за ту шкоду, яка заподіяна його діями. Відсутність причинного зв'язку означає, що шкода заподіяна не діями завдавача, а викликана якимись іншими обставинами. [9]

В окремих випадках, прямо встановлених у законі або договорі, цивільно-правова відповідальність може настати і за відсутності вини. Відповідальність, яка не залежить від вини правопорушника, називають підвищеною, маючи на увазі не збільшення розміру, а її більшу суворість порівняно з відповідальністю, що настає за типових умов відповідальності. Відповідальність незалежно від вини встановлено у разі завдання шкоди джерелом підвищеної небезпеки (ст. 1187 ЦК).

Під джерелом підвищеної небезпеки розуміють діяльність, здійснення якої створює підвищену ймовірність заподіяння шкоди через неможливість контролю за нею людини, а також діяльність щодо використання, транспортування, зберігання предметів, речовин та інших об'єктів виробничого, господарського чи іншого призначення, які мають такі само

властивості. До таких об'єктів належать насамперед автомобілі, інші транспортні засоби, небезпечні тварини тощо.

В постанові Пленуму Верховного Суду України від 27 березня 1992 р. (п. 4) дано приблизний перелік володільців джерел підвищеної небезпеки, до яких, зокрема, належать:

- власники джерел підвищеної небезпеки (кооперативи, акціонерні товариства, громадяни тощо);
- організації, що володіють джерелами підвищеної небезпеки на праві повного господарського відання або на праві оперативного управління (державні підприємства та установи);
- організації та громадяни, що володіють джерелами підвищеної небезпеки на підставі відповідних договорів (договору оренди, підряду);
- громадяни, які мають доручення на керування транспортним засобом;
- організації, що володіють джерелами підвищеної небезпеки на підставі адміністративного акта про передачу їх у тимчасове користування.

Не є власником джерела підвищеної небезпеки і не несе відповідальності за шкоду перед потерпілим особа, яка експлуатує джерело підвищеної небезпеки внаслідок трудових відносин з володільцем цього джерела, зокрема шофер, машиніст, оператор та ін.

У ЦК України (п. 3 ст. 1187) особою, відповідальною за завдання шкоди джерелом підвищеної небезпеки, також визнається особа яка самочинно (протиправне і винно) заволоділа джерелом підвищеної небезпеки.

Розширення меж цивільно-правової відповідальності обумовлюється різними чинниками, зокрема, підвищеною небезпекою певних видів діяльності, різним професійним рівнем учасників цивільних правовідносин, характером відносин тощо. Наявність відповідальності без вини також обґрунтовується специфікою цивільно-правових санкцій, що, як правило, мають майновий характер і реалізують компенсаторно-відновлювальну функцію. Вважається, що підвищена цивільно-правова відповідальність ґрунтується на началах ризику та відповідає принципу справедливості.

Екологічна шкода. Окремо необхідно зупинитися на складності поняття екологічної шкоди. Мова йде про виокремлення економічної (матеріальної) шкоди та власне екологічної шкоди. Така градація відповідає особливостям об'єкта екологічних правопорушень, про що йшлося вище.

Економічної шкоди може бути завдано конкретним природним об'єктам – землі, надрам, водним об'єктам, тощо. При цьому ми говоримо про їх загибель, знищення, втрату якості і таке інше. Така шкода завжди має кількісні характеристики, її можна обчислити і виражається, як правило, у вигляді втрати вартості, неотриманні прибутку від використання природного об'єкту, витрат на ліквідацію наслідків протиправних дій чи бездіяльності, затрати на відновлення та приведення у попередній стан, тощо.

Натомість екологічна шкода безпосередньо скерована на якість навколишнього природного середовища, тому протиправні посягання у

цьому випадку можуть порушувати існуючі природні процеси, забруднювати середовище існування, підвищувати антропогенний вплив на суспільство, створювати загрозу виникнення генетичних змін у живих організмах і т.д. Як наслідок – втрата якості природного середовища та порушення функціонування екосистем. Відновити попередній стан, який існував до скоєння правопорушення іноді не можна взагалі, іноді можливо, але це дуже важко і відновлення відбувається не в повному обсязі. Таку шкоду не можливо оцінити економічно, а про відновлення природного об'єкта іноді можливо говорити лише, нажаль, умовно. Також при визначенні екологічної шкоди можна відокремити антропологічну шкоду (переважно впливає на здоров'я людини – фізіологічна шкода; впливає на стан майбутніх поколінь – генетична шкода) [10].

Складність складу екологічної шкоди визначає і спосіб встановлення її розмірів. Головним чином, мова йде про таксовий метод визначення збитків. На цей час не для усіх природних об'єктів встановлені такси, які дозволяють обчислити завдані природному об'єкту збитки, наприклад не має їх для земельних ресурсів, повітряного басейну, корисних копалин. Натомість встановлені такси для обчислення екологічної шкоди, завданої об'єктам природно-заповідного фонду, територіальним та внутрішнім морським водам, зеленим насадженням у населених пунктах, лісовому господарству, об'єктам тваринного світу, дикої фауни, рибним ресурсам, та іншим.

Відсутність затверджених державою такс для обчислення завданої екологічної шкоди не є перешкодою для визначення розміру завданих правопорушенням збитків. В такому випадку застосовуються загально-визначені способи обчислення шкоди, виходячи з принципу її повного відшкодування.

Також, важливим при характеристиці об'єктивної сторони екологічного правопорушення є причинний зв'язок між протиправною поведінкою правопорушника та негативними наслідками, що відбулися.

Підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності.

Закріплення у цивільному законодавстві принципу «відповідальності за вину» свідчить, що цивільно-правова відповідальність не є абсолютною, тобто вона поширюється до певних меж. Ці межі становлять обставини, наявність яких призводить до звільнення особи від обов'язку нести несприятливі майнові наслідки.

Під підставами звільнення від цивільно-правової відповідальності розуміються обставини, з якими закон або договір пов'язують звільнення особи від застосування до неї санкцій за правопорушення.

Стаття 617 ЦК уперше закріплює загальні підстави звільнення від відповідальності за порушення зобов'язання. Так, особа, яка порушила зобов'язання, звільняється від відповідальності за його порушення, якщо вона доведе, що це порушення сталося внаслідок випадку або непереборної сили. Правовий випадок (казус) та непереборна сила як обставини, що звільняють від відповідальності за порушення зобов'язання, були передбачені ще у римському приватному праві.

Усталеним є твердження, що випадок - це антипод вини. Відсутність вини свідчить про випадковість порушення суб'єктивного цивільного права. Під правовим випадком (казусом) розуміється така подія або її результат (наслідки), яких могло б не бути, але які не були відвернуті відповідальною особою тільки тому, що їх неможливо було передбачити і запобігти через раптовість їх настання. Отже, випадковою може бути подія, яка є причиною завдання шкоди, або сама шкода як наслідок певної події. Випадковою визнається шкода, заподіяння якої особа не змогла відвернути, незважаючи на те, що вона вжила всіх залежних від неї заходів, спрямованих на її запобігання. Особа, яка порушила зобов'язання, звільняється від відповідальності, якщо доведе, що вона вчинила всі необхідні дії для належного його виконання.

Не вважається випадком, зокрема, недодержання своїх обов'язків контрагентом боржника, відсутність на ринку товарів, потрібних для виконання зобов'язання, відсутність у боржника необхідних коштів.

Значення випадку полягає у тому, що, незважаючи на наявність протиправної поведінки особи, шкоди та причинного зв'язку між ними, він стає підставою для звільнення від цивільно-правової відповідальності. За загальним правилом, випадок (відсутність вини) звільняє суб'єкта від цивільно-правової відповідальності, якщо інше не встановлено договором або законом.

Непереборна сила — це надзвичайна та невідворотна зовнішня подія, що позбавляє можливості за даних обставин запобігти негативним наслідкам її прояву.

Непереборна сила є об'єктивним явищем, тобто подією, яка не залежить від волі, свідомості та бажання людини. При цьому ця подія, як правило, має стосовно діяльності суб'єкта зовнішній характер втручання.

Надзвичайним визнається явище, яке перевищує все ординарне, типові і звичайне. Надзвичайність явищ може виявлятися в різних аспектах. Як правило, такі явища мають велику потужність та руйнівну силу, а їх виникнення є екстраординарною, несподіваною подією. У деяких випадках надзвичайність полягає в рідкості виникнення тієї чи іншої події, сильному первісному імпульсі або масштабності.

Невідворотність дії непереборної сили або шкоди, що заподіюється нею, тісно пов'язана з її надзвичайним характером. Як правило, саме надзвичайний характер події не дає можливості особі запобігти та відвернути настання негативних наслідків. Непереборною силою є подія, яка є об'єктивно невідворотною. Запобігти її прояву не здатна не тільки конкретна особа з урахуванням її фізичних, економічних, технічних та інших можливостей, а й за даних умов будь-яка інша особа, враховуючи існуючий стан науки та техніки. Однак невідворотність не означає абсолютну неможливість відвернути негативні наслідки ніякими людськими силами. Такий підхід значно звузив би сферу застосування цієї правової категорії.

Передбачуваність настання певної події як суб'єктивний елемент не має юридичного значення для звільнення боржника від відповідальності.

Наслідки дії непереборної сили неможливо відвернути будь-якими засобами, наявними у даної особи в конкретних умовах, навіть у ситуації, коли про її виникнення відомо заздалегідь. Наприклад, наявність відомостей у капітана корабля, що перебуває у морі, про шторм, все одно тягне неможливість запобігти загибелі або пошкодженню вантажу внаслідок дії цього шторму.

До обставин непереборної сили відносять, як правило, стихійні природні явища (землетрус, повінь, шторм тощо). Вважається, що й суспільні явища (воєнні дії, страйки, введення мораторію та ін.) можуть також визнаватися непереборною силою.

Категорія «непереборна сила» має відносний характер. Це означає, що одне і те ж явище в одному випадку за певних умов визнається непереборною силою, а в іншому — ні. Саме з цієї причини неможливо навести навіть приблизний перелік явищ, які на практиці розглядаються як непереборна сила. У кожній окремій ситуації при вирішенні питання про те, чи є певна подія непереборною силою, необхідно з'ясувати усі конкретні обставини (місце, час тощо) та керуватися такими критеріями, як надзвичайність та невідворотність за даних умов. До того ж розвиток науки і техніки та обумовлене цим підвищення можливостей опору стихійним явищам змінюють уявлення про непереборну силу. Те, що донедавна було надзвичайним і невідворотним, може стати звичайним та переборним.

Вплив непереборної сили на діяльність особи може здійснюватися по-різному. Непереборна сила може завадити особі вчинити певні дії, що призвело до порушення зобов'язання. Або ж, навпаки, непереборна сила може спонукати до таких дій, наслідком яких стало завдання шкоди. Головним у всіх цих ситуаціях є наявність причинного зв'язку між непереборною силою та негативними наслідками.

Хоча непереборна сила й характеризується об'єктивною невідворотністю, але особа не повинна миритися з неминучістю настання шкоди внаслідок її дії. Вона не позбавляється обов'язку здійснювати опір негативному впливу непереборної сили усіма можливими засобами.

Категорія «непереборна сила» є межею «підвищеної» цивільно-правової відповідальності у випадках відповідальності особи незалежно від її вини. Зокрема, саме дія непереборної сили звільняє від відповідальності «професійного зберігача» за втрату, нестачу або пошкодження переданого на зберігання майна (ч. 2 ст. 950 ЦК) та володільця джерела підвищеної небезпеки за шкоду, заподіяну цим джерелом (ст. 1187 ЦК).

Випадок та непереборна сила не є однаковими за змістом категоріями, проте вони є загальними обставинами звільнення як від договірної, так і недоговірної відповідальності.

Ще однією обставиною, яка звільняє від цивільної відповідальності, є форс-мажор. Форс-мажором визнається обставина (дія чи подія), що спричиняє неможливість виконання договірних зобов'язань у обумовлений сторонами строк. Отже, на відміну від випадку та непереборної сили, форс-мажор є спеціальною підставою звільнення від відповідальності лише за невиконання (неналежне виконання) договірних зобов'язань.

Категорія «форс-мажор» традиційно в законодавстві визнавалася підставою звільнення від відповідальності у зовнішньоекономічній діяльності. У Положенні про форму зовнішньоекономічних договорів (контрактів) зазначено, що форс-мажор є обставиною, яка звільняє сторони договору від відповідальності у випадках невиконання ними взятих на себе зобов'язань або прострочення виконання договору.

Залежно від часу існування форс-мажорні обставини поділяються на тривалі і короткострокові. До перших належать, як правило, заборона експорту певної сировини (продукції), війна, валютні обмеження тощо. Короткостроковими, здебільшого, є стихійні лиха. У будь-якому випадку ці обставини розглядаються як юридичні факти, які спричиняють неможливість виконання договірних зобов'язань. При цьому неможливість виконання цивільних обов'язків може бути фізичною, економічною, юридичною або іншою.

Короткострокові форс-мажорні обставини зумовлюють тимчасову неможливість виконання зобов'язань. У цих випадках вони виступають як підстави відстрочки виконання. При дії форс-мажорних обставин тривалий час, що перевищує зазначений у договорі строк, або коли виконання договору втрачає економічну доцільність, домовленістю сторін такі обставини визнаються перешкодою, яка призводить до звільнення сторін від виконання договору.

Для визнання обставин форс-мажором необхідна наявність певних умов. По-перше, виникнення їх після укладення договору. По-друге, неможливість виконання зобов'язання у період їх існування. По-третє, закріплення цих обставин у договорі як таких, що звільняють від відповідальності. Сторони у договорі повинні узгоджувати форс-мажорні обставини шляхом прямого зазначення їх переліку. При цьому цей перелік вважається вичерпним і не підлягає розширювальному тлумаченню.

3.2 Загальні засади цивільного процесу в Україні

Завданнями цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави [13].

Кожна особа має право звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів.

Здійснюючи правосуддя, суд захищає права, свободи та інтереси фізичних осіб, права та інтереси юридичних осіб, державні та суспільні інтереси у спосіб, визначений законами України.

Серед головних принципів здійснення цивільного судочинства можемо виділити наступні.

1. *Здійснення правосуддя на засадах поваги до честі і гідності, рівності перед законом і судом* - суд зобов'язаний поважати честь і гідність усіх учасників цивільного процесу і здійснювати правосуддя на засадах їх

рівності перед законом і судом незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних та інших ознак.

2. *Гласність та відкритість судового розгляду*- розгляд справ у всіх судах проводиться усно і відкрито, ніхто не може бути позбавлений права на інформацію про час і місце розгляду своєї справи. Закритий судовий розгляд допускається у разі, якщо відкритий розгляд може привести до розголошення державної або іншої таємниці, яка охороняється законом, а також за клопотанням осіб, які беруть участь у справі, з метою забезпечення таємниці усиновлення, запобігання розголошенню відомостей про інтимні чи інші особисті сторони життя осіб, які беруть участь у справі, або відомостей, що принижують їх честь і гідність. Про розгляд справи в закритому судовому засіданні суд зобов'язаний постановити мотивовану ухвалу в нарадчій кімнаті, яка оголошується негайно. Рішення суду проголошується прилюдно, крім випадків, коли розгляд проводився у закритому судовому засіданні. Особи, які беруть участь у справі, а також особи, які не брали участі у справі, якщо суд вирішив питання про їх права, свободи чи обов'язки, мають право на отримання в суді усної або письмової інформації про результати розгляду відповідної справи. Особи, які не брали участі у справі, якщо суд вирішив питання про їх права, свободи чи обов'язки, мають право знайомитися з матеріалами справи, робити з них витяги, знімати копії з документів, долучених до справи, одержувати копії рішень і ухвал.

3. *Мова цивільного судочинства* – цивільне судочинство відбувається державною мовою, також використовуються окремі положення Закону України "Про засади державної мовної політики"[17].

4. *Законодавство, відповідно до якого суд вирішує справи* - суд вирішує справи відповідно до Конституції України, законів України та міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. У разі невідповідності правового акта закону України або міжнародному договору, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, суд застосовує акт законодавства, який має вищу юридичну силу. У разі невідповідності закону України міжнародному договору, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, суд застосовує міжнародний договір. Норми права інших держав суд застосовує у разі, коли це встановлено законом України чи міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України. Якщо спірні відносини не врегульовані законом, суд застосовує закон, що регулює подібні за змістом відносини (аналогія закону), а за відсутності такого - суд виходить із загальних засад законодавства (аналогія права).

5. *Змагальність сторін* - цивільне судочинство здійснюється на засадах змагальності сторін. Сторони та інші особи, які беруть участь у справі, мають рівні права щодо подання доказів, їх дослідження та доведення перед судом їх переконливості. Кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень.

6. *Диспозитивність цивільного судочинства* - суд розглядає цивільні справи не інакше як за зверненням фізичних чи юридичних осіб, в межах заявлених ними вимог і на підставі доказів. Особа, яка бере участь у справі, розпоряджається своїми правами щодо предмета спору на власний розсуд.

7. *Автоматизована система документообігу суду*, що забезпечує:

1) об'єктивний та неупереджений розподіл справ між суддями з додержанням принципів черговості та рівної кількості справ для кожного судді;

2) надання фізичним та юридичним особам інформації про стан розгляду справ, у яких вони беруть участь;

3) централізоване зберігання текстів рішень, ухвал суду та інших процесуальних документів;

4) підготовку статистичних даних;

5) реєстрацію вхідної і вихідної кореспонденції та етапів її руху;

6) видачу судових рішень та виконавчих листів на підставі наявних в автоматизованій системі документообігу суду даних щодо судового рішення та реєстрації заяви особи, на користь якої воно ухвалено;

7) передачу справ до електронного архіву.

8. *Право на правову допомогу* - особа, яка бере участь у справі, має право на правову допомогу, яка надається адвокатами або іншими фахівцями у галузі права.

9. *Забезпечення апеляційного і касаційного оскарження судових рішень*

10. *Обов'язковість судових рішень* - судові рішення, що набрали законної сили, обов'язкові для всіх органів державної влади і органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, посадових чи службових осіб та громадян і підлягають виконанню на всій території України, а у випадках, встановлених міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, - і за її межами. Невиконання судового рішення є підставою для відповідальності, встановленої законом [13].

У справах позовного провадження особами, які беруть участь у справі, є сторони, треті особи, представники сторін та третіх осіб. У справах наказного та окремого провадження особами, які беруть участь у справі, є заявники, інші заінтересовані особи, їхні представники. У справах можуть також брати участь органи та особи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб.

Особи, які беруть участь у справі, мають право знайомитися з матеріалами справи, робити з них витяги, знімати копії з документів, долучених до справи, одержувати копії рішень, ухвал, брати участь у судових засіданнях, подавати докази, брати участь у дослідженні доказів, задавати питання іншим особам, які беруть участь у справі, а також свідкам, експертам, спеціалістам, заявляти клопотання та відводи, давати усні та письмові пояснення судові, подавати свої доводи, міркування щодо питань, які виникають під час судового розгляду, і заперечення проти клопотань, доводів і міркувань інших осіб, користуватися правовою допомогою,

знайомитися з журналом судового засідання, знімати з нього копії та подавати письмові зауваження з приводу його неправильності чи неповноти, прослуховувати запис фіксування судового засідання технічними засобами, робити з нього копії, подавати письмові зауваження з приводу його неправильності чи неповноти, оскаржувати рішення і ухвали суду, користуватися іншими процесуальними правами, встановленими законом.

Особи, які беруть участь у справі позовного провадження, для підтвердження своїх вимог або заперечень зобов'язані подати усі наявні у них докази до або під час попереднього судового засідання, а якщо попереднє судове засідання у справі не проводиться - до початку розгляду справи по суті.

Здатність мати цивільні процесуальні права та обов'язки сторони, третьої особи, заявника, заінтересованої особи (цивільна процесуальна правоздатність) мають усі фізичні і юридичні особи. Здатність особисто здійснювати цивільні процесуальні права та виконувати свої обов'язки в суді (цивільна процесуальна дієздатність) мають фізичні особи, які досягли повноліття, а також юридичні особи.

Неповнолітні особи віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років, а також особи, цивільна дієздатність яких обмежена, можуть особисто здійснювати цивільні процесуальні права та виконувати свої обов'язки в суді у справах, що виникають з відносин, у яких вони особисто беруть участь. Суд може залучити до участі в таких справах законного представника неповнолітньої особи або особи, цивільна дієздатність якої обмежена.

Сторонами в цивільному процесі є позивач і відповідач[13].

Сторони мають рівні процесуальні права і обов'язки.

Крім прав та обов'язків, які уже визначали вище, позивач має право протягом усього часу розгляду справи збільшити або зменшити розмір позовних вимог, відмовитися від позову, а відповідач має право визнати позов повністю або частково. До початку розгляду судом справи по суті позивач має право шляхом подання письмової заяви змінити предмет або підставу позову, а відповідач - пред'явити зустрічний позов.

Сторони можуть укласти мирову угоду на будь-якій стадії цивільного процесу.

Треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, можуть вступити у справу до закінчення судового розгляду, пред'явивши позов до однієї чи обох сторін. Ці особи мають усі процесуальні права і обов'язки позивача.

Треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, можуть вступити у справу на стороні позивача або відповідача до ухвалення судом рішення, якщо рішення в справі може вплинути на їх права або обов'язки щодо однієї із сторін.

Доказами є будь-які фактичні дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин, що обґрунтовують вимоги і заперечення сторін, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи. Ці дані встановлюються на підставі пояснень сторін, третіх осіб, їхніх представників,

допитаних як свідків, показань свідків, письмових доказів, речових доказів, зокрема звуко- і відеозаписів, висновків експертів.

Докази мають бути належними (які містять інформацію щодо предмета доказування) і допустимими (суд не бере до уваги докази, які одержані з порушенням законного порядку). Обставини справи, які за законом мають бути підтверджені певними засобами доказування, не можуть підтверджуватись іншими засобами доказування.

Кожна сторона зобов'язана довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог і заперечень.

Розглянемо більш детально, які є докази в цивільному процесі. В першу чергу це - пояснення сторін, третіх осіб та їхніх представників, які також можуть бути допитані як свідки про відомі їм обставини, що мають значення для справи.

Окремим доказом є показання свідка - це повідомлення про відомі йому обставини, які мають значення для справи. Не є доказом показання свідка, який не може назвати джерела своєї обізнаності щодо певної обставини.

Письмовими доказами є будь-які документи, акти, довідки, листування службового або особистого характеру або витяги з них, що містять відомості про обставини, які мають значення для справи.

Речовими доказами є предмети матеріального світу, що містять інформацію про обставини, які мають значення для справи. Це можуть бути магнітні, електронні та інші носії інформації, що містять аудіовізуальну інформацію.

Висновок експерта - докладний опис проведених експертом досліджень, зроблені у результаті них висновки та обґрунтовані відповіді на питання, задані судом[13].

Відповідно до ст. 107 ЦПКУ усі справи, що підлягають вирішенню в порядку цивільного судочинства, розглядаються районними, районними у містах, міськими та міськрайонними судами.

Зазагальним правилом підсудності справирозглядаються за місцезнаходженням відповідача (за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її проживання або за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем її перебування).

Існують також у цивільному процесі правила альтернативної та виключної підсудності. Наприклад, позови про стягнення аліментів, про визнання батьківства відповідача, позови, що виникають з трудових правовідносин, можуть пред'являтися також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача. Позови про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи, чи шкоди, завданої внаслідок скоєння злочину, можуть пред'являтися також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача, або за місцем завдання шкоди.

Позови про відшкодування шкоди, завданої майну фізичних або юридичних осіб, можуть пред'являтися також за місцем завдання шкоди.

Позови до відповідача, місце реєстрації проживання або перебування якого невідоме, пред'являються за місцезнаходженням майна відповідача чи за останнім відомим зареєстрованим його місцем проживання або перебування чи постійного його заняття (роботи).

Позови про відшкодування збитків, завданих зіткненням суден, а також про стягнення сум винагороди за рятування на морі, можуть пред'являтися також за місцезнаходженням судна відповідача або порту реєстрації судна. Існують також і інші випадки альтернативної підсудності.

Позовна заява подається в письмовій формі і повинна містити:

- 1) найменування суду, до якого подається заява;
- 2) ім'я (найменування) позивача і відповідача, а також ім'я представника позивача, якщо позовна заява подається представником, їх місце проживання (перебування) або місцезнаходження, поштовий індекс, номери засобів зв'язку, якщо такі відомі;
- 3) зміст позовних вимог;
- 4) ціну позову щодо вимог майнового характеру;
- 5) виклад обставин, якими позивач обґрунтовує свої вимоги;
- 6) зазначення доказів, що підтверджують кожен обставину, наявність підстав для звільнення від доказування;
- 7) перелік документів, що додаються до заяви[13].

Позовна заява підписується позивачем або його представником із зазначенням дати її подання та додається документ, що підтверджує сплату судового збору.

Позивач повинен додати до позовної заяви її копії та копії всіх документів, що додаються до неї, відповідно до кількості відповідачів і третіх осіб.

Після відкриття провадження у справі суд невідкладно надсилає особам, які беруть участь у справі, копії ухвали про відкриття провадження у справі, копія позовної заяви з доданими до неї документами.

Відповідач має право подати суду письмове заперечення проти позову із зазначенням доказів, що підтверджують його заперечення.

Попереднє судове засідання повинно бути призначено і проведено протягом десяти днів з дня відкриття провадження у справі з метою з'ясування можливості врегулювання спору до судового розгляду або забезпечення правильного та швидкого вирішення справи.

Для врегулювання спору до судового розгляду суд з'ясовує: чи не відмовляється позивач від позову, чи визнає позов відповідач, чи не бажають сторони укласти мирову угоду або передати справу на розгляд третейського суду.

Також в попередньому засіданні суд:

- 1) уточнює позовні вимоги або заперечення проти позову;
- 2) вирішує питання про склад осіб, які братимуть участь у справі;
- 3) визначає факти, які необхідно встановити для вирішення спору і які з них визнаються кожною стороною, а які підлягають доказуванню;

4) з'ясовує, які докази подані чи подаються на попередньому судовому засіданні кожною стороною для обґрунтування своїх доводів чи заперечень щодо невизнаних обставин;

5) за клопотанням осіб, які беруть участь у справі, вирішує питання про витребування доказів та виклик свідків, про проведення експертизи, залучення до участі у справі спеціаліста, перекладача, особи, яка надає правову допомогу, або про судові доручення щодо збирання доказів;

6) у невідкладних випадках проводить огляд на місці, огляд письмових і речових доказів;

7) за клопотанням осіб, які беруть участь у справі, вирішує питання про вжиття заходів забезпечення позову;

8) вчиняє інші дії, необхідні для підготовки справи до судового розгляду;

9) визначає час і місце судового розгляду.

Попереднє судове засідання не є обов'язковим. Питання про необхідність його проведення вирішується суддею під час відкриття провадження у справі. Про процесуальні дії, які необхідно вчинити до судового розгляду, суд постановляє ухвалу.

Сторони зобов'язані подати свої докази суду до або під час попереднього судового засідання у справі, а якщо попереднє судове засідання у справі не проводиться, - до початку розгляду справи по суті.

Особи, які беруть участь у справі і вважають, що подання потрібних доказів є неможливим або у них є складнощі в поданні цих доказів, мають право заявити клопотання про забезпечення цих доказів. До клопотання про забезпечення доказів додається документ про сплату судового збору.

Способами забезпечення судом доказів є допит свідків, призначення експертизи, витребування та (або) огляд доказів, у тому числі за їх місцезнаходженням. У необхідних випадках судом можуть бути застосовані інші способи забезпечення доказів[13].

3.3 Розгляд цивільної справи по суті.

Розгляд справи по суті розпочинається доповіддю головуєчого про зміст заявлених вимог та про визнання сторонами певних обставин під час попереднього судового засідання, після чого з'ясовується, чи підтримує позивач свої вимоги, чи визнає відповідач вимоги позивача та чи не бажають сторони укласти мирову угоду або звернутися для вирішення спору до третейського суду.

Відповідно до ст. 175 ЦПКУ мирова угода укладається сторонами з метою врегулювання спору на основі взаємних поступок і може стосуватися лише прав та обов'язків сторін та предмета позову. Сторони можуть укласти мирову угоду і повідомити про це суд, зробивши спільну заяву. Якщо мирову угоду або повідомлення про неї викладено в адресованій суду письмовій заяві сторін, ця заява приєднується до справи[13].

Закриваючи провадження у справі, суд за клопотанням сторін може постановити ухвалу про визнання мирової угоди. Якщо умови мирової угоди суперечать закону чи порушують права, свободи чи інтереси інших осіб, суд постановляє ухвалу про відмову у визнанні мирової угоди і продовжує судовий розгляд.

Після доповіді у справі суд заслуховує пояснення позивача та третьої особи, яка бере участь на його стороні, відповідача та третьої особи, яка бере участь на його стороні, а також інших осіб, які беруть участь у справі.

Предметом доказування під час судового розгляду є факти, які обґрунтовують заявлені вимоги чи заперечення або мають інше значення для вирішення справи (причини пропуску строку позовної давності тощо) і підлягають встановленню при ухваленні судового рішення.

Також у судовому засіданні допитуються свідки - кожний окремо. Перед допитом свідка головуєчий встановлює його особу, вік, рід занять, місце проживання і стосунки із сторонами та іншими особами, які беруть участь у справі, роз'яснює його права і з'ясовує, чи не відмовляється свідок із встановлених законом підстав від давання показань. Свідок підписує текст присяги.

Допит малолітніх свідків і, за розсудом суду, неповнолітніх свідків проводиться в присутності батьків, усиновлювачів, опікунів, піклувальників, якщо вони не зацікавлені у справі або представників органів опіки та піклування, а також служби у справах дітей.

Письмові докази або протоколи їх огляду оголошуються в судовому засіданні та надаються для ознайомлення особам, які беруть участь у справі, а в необхідних випадках - також експертам, спеціалістам і свідкам. Особи, які беруть участь у справі, можуть давати свої пояснення з приводу цих доказів або протоколу їх огляду. Особами, які беруть участь у справі, з приводу зазначених доказів можуть ставитися питання свідкам, а також експертам, спеціалістам. Так само досліджуються речові докази.

Висновок експерта оголошується в судовому засіданні. Для роз'яснення і доповнення висновку експерту можуть бути поставлені питання. Першою ставить питання експертові особа, за заявою якої призначено експертизу, та її представник, а потім інші особи, які беруть участь у справі. Якщо експертизу призначено за клопотанням обох сторін, першим ставить питання експертові позивач і його представник. Таким же чином у разі необхідності допитуються спеціаліст і перекладач [13].

Після з'ясування всіх обставин справи та перевірки їх доказами головуєчий надає сторонам та іншим особам, які беруть участь у справі, можливість дати додаткові пояснення, які можуть доповнити матеріали справи.

Після цього суд переходить до судових дебатів. Суд не може обмежувати тривалість судових дебатів певним часом. Головуючий може зупинити промовця лише тоді, коли він виходить за межі справи, що розглядається судом, або повторюється. З дозволу суду промовці можуть

обмінюватися репліками. Право останньої репліки завжди належить відповідачеві та його представникові.

Після судових дебатів суд виходить до нарадчої кімнати (спеціально обладнаного для прийняття судових рішень приміщення) для ухвалення рішення, оголосивши орієнтовний час його проголошення. Під час ухвалення судового рішення ніхто не має права перебувати в нарадчій кімнаті, крім складу суду, який розглядає справу.

Судові рішення викладаються у таких формах:

- 1) ухвали;
- 2) рішення;
- 3) постанови.

Питання, пов'язані з рухом справи в суді першої інстанції, клопотання та заяви осіб, які беруть участь у справі, питання про відкладення розгляду справи, оголошення перерви, зупинення або закриття провадження у справі, залишення заяви без розгляду, а також в інших випадках, передбачених ЦПКУ, вирішуються судом шляхом постановлення ухвал.

Судовий розгляд, як правило, закінчується ухваленням рішення суду.

Перегляд судових рішень Верховним Судом України закінчується ухваленням постанови.

Суди ухвалюють рішення іменем України негайно після закінчення судового розгляду у паперовій та електронній формах. Рішення суду ухвалюється, оформлюється і підписується в нарадчій кімнаті суддею, а в разі колегіального розгляду - суддями, які розглядали справу. У виняткових випадках залежно від складності справи складання повного рішення може бути відкладено на строк не більш як п'ять днів з дня закінчення розгляду справи, але вступну і резолютивну частини суд має проголосити в тому самому засіданні, в якому закінчився розгляд справи. Рішення суду, що містить вступну та резолютивну частини, має бути підписане всім складом суду і приєднане до справи.

Приймаючи рішення суд оцінює докази за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному, об'єктивному та безпосередньому дослідженні наявних у справі доказів. Жоден доказ не має для суду наперед встановленого значення. Суд оцінює належність, допустимість, достовірність кожного доказу окремо, а також достатність і взаємний зв'язок доказів у їх сукупності. Результати оцінки доказів суд відображає в рішенні, в якому наводяться мотиви їх прийняття чи відмови у прийнятті.

Рішення суду повинно бути законним і обґрунтованим.

Під час ухвалення рішення суд вирішує такі питання:

- 1) чи мали місце обставини, якими обґрунтовувалися вимоги і заперечення, та якими доказами вони підтверджуються;
- 2) чи є інші фактичні дані (пропущення строку позовної давності тощо), які мають значення для вирішення справи, та докази на їх підтвердження;
- 3) які правовідносини сторін впливають із встановлених обставин;

- 4) яка правова норма підлягає застосуванню до цих правовідносин;
- 5) чи слід позов задовольнити або в позові відмовити;
- 6) як розподілити між сторонами судові витрати;
- 7) чи є підстави допустити негайне виконання судового рішення;
- 8) чи є підстави для скасування заходів забезпечення позову.

Рішення суду складається з:

- 1) вступної частини із зазначенням: часу та місця його ухвалення; найменування суду, що ухвалив рішення; прізвищ та ініціалів судді (суддів - при колегіальному розгляді); прізвища та ініціалів секретаря судового засідання; імен (найменувань) сторін та інших осіб, які брали участь у справі; предмета позовних вимог;
- 2) описової частини із зазначенням: узагальненого викладу позиції відповідача; пояснень осіб, які беруть участь у справі; інших доказів, досліджених судом;
- 3) мотивувальної частини із зазначенням: встановлених судом обставин і визначених відповідно до них правовідносин; мотивів, з яких суд вважає встановленою наявність або відсутність фактів, якими обґрунтовувалися вимоги чи заперечення, бере до уваги або відхиляє докази, застосовує зазначені в рішенні нормативно-правові акти; чи були порушені, не визнані або оспорені права, свободи чи інтереси, за захистом яких особа звернулася до суду, а якщо були, то ким; назви, статті, її частини, абзацу, пункту, підпункту закону, на підставі якого вирішено справу, а також процесуального закону, яким суд керувався;
- 4) резолютивної частини із зазначенням: висновку суду про задоволення позову або відмову в позові повністю чи частково; висновку суду по суті позовних вимог; розподілу судових витрат; строку і порядку набрання рішенням суду законної сили та його оскарження.

Загальним правилом будь якого процесуального розгляду спору є можливість зацікавлених осіб оскаржити прийняте рішення. Такий принцип вирішення спорів має на меті можливість врахувати помилки, неточності, особливості людського фактору при винесенні судових рішень. Врешті-решт, таким чином дотримуються права людини і особистості.

3.4 Апеляційне та касаційне оскарження

Апеляційною інстанцією у цивільних справах є судові палати у цивільних справах апеляційних загальних судів, у межах територіальної юрисдикції яких знаходиться місцевий суд ухваливший судові рішення, що оскаржується. Скарга подається протягом десяти днів з дня проголошення рішення. Особи, які брали участь у справі, але не були присутні у судовому засіданні під час проголошення судового рішення, можуть подати апеляційну скаргу протягом десяти днів з дня отримання копії цього рішення.

Апеляційна скарга на ухвалу суду першої інстанції подається протягом п'яти днів з дня її проголошення.

Відповідно до ст. 295 ЦПКУ ***апеляційна скарга подається у письмовій формі***, де мають бути зазначені:

- 1) найменування суду, до якого подається скарга;
- 2) ім'я (найменування) особи, яка подає скаргу, її місце проживання або місцезнаходження;
- 3) ім'я (найменування) осіб, які беруть участь у справі, їх місце проживання або місцезнаходження;
- 4) рішення або ухвала, що оскаржуються;
- 5) в чому полягає незаконність і (або) необґрунтованість рішення або ухвали (неповнота встановлення обставин, які мають значення для справи, та (або) неправильність встановлення обставин, які мають значення для справи, внаслідок необґрунтованої відмови у прийнятті доказів, неправильного їх дослідження чи оцінки, неподання доказів з поважних причин та (або) неправильне визначення відповідно до встановлених судом обставин правовідносин);
- 6) нові обставини, що підлягають встановленню, докази, які підлягають дослідженню чи оцінці, обґрунтування поважності причин неподання доказів до суду першої інстанції, заперечення проти доказів, використаних судом першої інстанції;
- 7) клопотання особи, яка подала скаргу;
- 8) перелік документів та інших матеріалів, що додаються.

Апеляційна скарга підписується особою, яка її подає, або представником такої особи і додаються копії скарги та доданих письмових матеріалів відповідно до кількості осіб, які беруть участь у справі. Подається скарга через суд першої інстанції, який ухвалив оскаржуване судове рішення.

Суд першої інстанції на наступний день після закінчення строку для подання апеляційної скарги надсилає її разом зі справою до апеляційного суду.

Апеляційний суд не пізніше наступного дня після постановлення ухвали про прийняття апеляційної скарги до розгляду надсилає копії апеляційної скарги та доданих до неї матеріалів особам, які беруть участь у справі, і встановлює строк, протягом якого можуть бути подані ними заперечення на апеляційну скаргу.

Протягом десяти днів з дня отримання справи суддя-доповідач займається підготовчою роботою по справі, як це відбувається при проведенні підготовчого засідання у суді першої інстанції. після чого доповідає про них колегії суддів, яка в разі необхідності вирішує питання про проведення додаткових підготовчих дій та призначення справи до розгляду.

Під час розгляду справи в апеляційному порядку апеляційний суд перевіряє законність і обґрунтованість рішення суду першої інстанції в межах доводів апеляційної скарги та вимог, заявлених у суді першої інстанції. Але якщо поза увагою доводів апеляційної скарги залишилась

очевидна незаконність або необґрунтованість рішення суду першої інстанції у справах окремого провадження, апеляційний суд перевіряє справу в повному обсязі.

Апеляційна скарга на рішення суду першої інстанції має бути розглянута протягом двох місяців з дня постановлення ухвали про прийняття апеляційної скарги до розгляду, а апеляційна скарга на ухвалу суду першої інстанції - протягом п'ятнадцяти днів з дня постановлення ухвали про прийняття апеляційної скарги до розгляду.

Справа розглядається апеляційним судом за правилами, встановленими для розгляду справи судом першої інстанції, з винятками і доповненнями, встановленими ЦПКУ.

Рішення або ухвала апеляційного суду набирають законної сили з моменту їх проголошення.

Наступною інстанцією є касаційна. Для цивільних справ це Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ.

Сторони та інші особи, які беруть участь у справі, а також особи, які не брали участі у справі, якщо суд вирішив питання про їх права, свободи чи обов'язки, мають право оскаржити у касаційному порядку рішення суду першої інстанції після їх перегляду в апеляційному порядку, рішення і ухвали апеляційного суду, ухвалені за результатами апеляційного розгляду протягом двадцяти днів з дня набрання законної сили рішенням (ухвалою) апеляційного суду.

Підставами касаційного оскарження є неправильне застосування судом норм матеріального права чи порушення норм процесуального права.

Касаційна скарга подається у письмовій формі із зазначенням тих же відомостей, що і в апеляційній скарзі. Касаційна скарга підписується особою, яка подає скаргу, або її представником та до неї додаються копії скарги та доданих матеріалів відповідно до кількості осіб, які беруть участь у справі, а також копії оскаржуваних рішень (ухвал) судів першої та апеляційної інстанцій.

На відміну від апеляційної скарги касаційна скарга подається безпосередньо до суду касаційної інстанції, де вона реєструється та не пізніше наступного дня передається судді-доповідачу.

Одержавши касаційну скаргу, суддя-доповідач протягом трьох днів вирішує питання про відкриття касаційного провадження, про що постановляє відповідну ухвалу, витребовує справу, надсилає копії касаційної скарги та доданих до неї матеріалів особам, які беруть участь у справі, і встановлює строк, протягом якого можуть бути подані заперечення на касаційну скаргу. За наявності клопотання особи, яка подала касаційну скаргу, суддя-доповідач у разі необхідності вирішує питання про зупинення виконання рішення (ухвали) суду.

Особа, яка подала касаційну скаргу, має право доповнити чи змінити її протягом строку на касаційне оскарження. Можна відкликати касаційну скаргу до початку розгляду справи.

Особа, яка подала касаційну скаргу, має право відмовитися від неї до закінчення касаційного провадження.

Після отримання справи суддя-доповідач протягом десяти днів готує доповідь, у якій викладає обставини, необхідні для ухвалення рішення суду касаційної інстанції, з'ясовує питання про склад осіб, які беруть участь у справі. Попередній розгляд справи має бути проведений протягом п'яти днів після складення доповіді суддею-доповідачем колегією у складі трьох суддів, у нарадчій кімнаті без повідомлення осіб, які беруть участь у справі.

Далі справа розглядається колегією у складі п'яти суддів без повідомлення осіб, які беруть участь у справі. У разі необхідності особи, які брали участь у справі, можуть бути викликані для надання пояснень у справі.

Під час розгляду справи в касаційному порядку, суд перевіряє в межах касаційної скарги правильність застосування судом першої або апеляційної інстанції норм матеріального чи процесуального права і не може встановлювати або (та) вважати доведеними обставини, що не були встановлені в рішенні чи відкинуті ним, вирішувати питання про достовірність або недостовірність того чи іншого доказу, про перевагу одних доказів над іншими. Касаційний суд перевіряє законність судових рішень лише в межах позовних вимог, заявлених у суді першої інстанції. Суд не обмежений доводами касаційної скарги, якщо під час розгляду справи буде виявлено неправильне застосування норм матеріального права або порушення норм процесуального права, які є обов'язковою підставою для скасування рішення.

За наслідками розгляду касаційної скарги на рішення суду касаційної інстанції має право:

- 1) постановити ухвалу про відхилення касаційної скарги і залишення рішення без змін;
- 2) постановити ухвалу про повне або часткове скасування рішення і передати справу на новий розгляд до суду першої або апеляційної інстанції;
- 3) постановити ухвалу про скасування рішення апеляційного суду і залишити в силі судове рішення суду першої інстанції, що було помилково скасоване апеляційним судом;
- 4) постановити ухвалу про скасування судових рішень і закрити провадження в справі або залишити заяву без розгляду;
- 5) скасувати судові рішення і ухвалити нове рішення або змінити рішення, не передаючи справи на новий розгляд.

Розглянувши справу, суд касаційної інстанції постановляє ухвалу у разі:

- 1) відхилення касаційної скарги і залишення судових рішень без змін;
- 2) скасування судових рішень із передачею справи на новий розгляд;
- 3) скасування судових рішень із закриттям провадження у справі або залишенням заяви без розгляду;

- 4) скасування судових рішень і залишення в силі судового рішення, що було помилково скасоване апеляційним судом;
- 5) відхилення касаційної скарги і залишення ухвали без змін;
- 6) зміни ухвали або скасування ухвали та вирішення питання по суті;
- 7) скасування ухвали, що перешкоджає подальшому провадженню у справі, і передання справи для продовження розгляду до суду першої або апеляційної інстанції.

Суд касаційної інстанції ухвалює рішення у разі скасування судових рішень і ухвалення нового або зміни рішення.

Рішення і ухвала суду касаційної інстанції набувають законної сили з моменту їх оголошення. Відповідно з цього моменту скасовані рішення та ухвали суду першої або апеляційної інстанції втрачають законну силу.

1.

Тема IV АДМІНІСТРАТИВНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЕКОЛОГІЧНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ

4.1 Основні положення адміністративної відповідальності за екологічні правопорушення

Адміністративна відповідальність за екологічні правопорушення – один з видів юридичної відповідальності, тому її притаманні певні загальні ознаки:

- вона є видом державного примусу;
- вона настає на підставі правових норм;
- настає за порушення правових норм.

Цей вид відповідальності за порушення екологічного законодавства передбачається Кодексом України про адміністративні правопорушення, (далі – КоАПУ) який містить у собі главу 7 «Адміністративні правопорушення в сфері охорони природи, використання природних ресурсів, охорони культурної спадщини». Але й інші статті та глави КоАПУ також передбачають адміністративну відповідальність за екологічні правопорушення, наприклад правопорушення в галузі охорони здоров'я населення (глава 5), правопорушення, що зазіхають на право власності на природні ресурси (глава 6), тощо [1].

Адміністративна відповідальність настає за порушення адміністративного правопорядку, тобто стану впорядкованості суспільних відносин, у нашому випадку – екологічних, заснованого на праві та законності.

Фактичною підставою адміністративної відповідальності є *адміністративне (правопорушення) проступок* в галузі використання та охорони природних ресурсів. Процесуальною підставою відповідальності виступає акт компетентного органу про накладення конкретного адміністративного стягнення за конкретний адміністративний проступок.

Адміністративний проступок(правопорушення) – це протиправне, винне діяння (бездіяльність), яке порушує екологічний правопорядок у суспільстві і за яке передбачена адміністративна відповідальність. Адміністративний проступок характеризується ознаками і складом. На відміну від злочину адміністративний проступок не характеризується на законодавчому рівні такою ознакою, як суспільна небезпека. Цю ознаку часто заміняють ознакою суспільної шкідливості[2].

Склад адміністративного екологічного проступку містить у собі: об'єкт, суб'єкт, об'єктивну та, суб'єктивну сторони.

Об'єктом екологічного правопорушення є суспільні відносини, які регулюються нормами діючого екологічного законодавства і пов'язані з використанням та охороною природних ресурсів, забезпеченням екологічної

безпеки та якісного довкілля. Можна виділити загальний та спеціальний об'єкти екологічного правопорушення. Загальним об'єктом у цьому випадку буде природне середовище взагалі як місце та умови життя людини. Спеціальний об'єкт характеризується однорідністю суспільних відносин в галузі раціонального використання та охорони земельних ресурсів, водних об'єктів, надр, лісових насаджень, атмосферного повітря, природно-заповідного фонду, тощо [2].

Об'єктивна сторона являє собою зовнішню сторону адміністративного екологічного правопорушення: протиправне діяння чи бездіяльність, протиправний результат та причинний зв'язок між діянням та наслідками. Протиправність може виявлятися не лише у формі активної дії (наприклад, перевищення лімітів використання природних ресурсів, природокористування без спеціальних дозволів), але і у формі пасивної поведінки – неприйняття заходів з попередження забруднення довкілля, ліквідації наслідків екологічних аварій, тощо. Вредоносним результатом екологічного правопорушення є завдання шкоди навколишньому природному середовищу або конкретним природним об'єктам, або створення реальної загрози завдання такої шкоди.

Суб'єкт – це особа (фізична чи юридична) яка здійснила адміністративний проступок. За доктриною сучасного адміністративного права суб'єктом адміністративної відповідальності є осудна фізична особа віком 16 років. Щодо юридичних осіб, то за загальним правилом вони не є суб'єктами адміністративної відповідальності, але при цьому на них поширюються заходи адміністративного припинення. Також суб'єктами можуть бути об'єднання громадян.

Головні характеристики фізичної особи-суб'єкта адміністративної відповідальності – вік, осудність, індивідуальні характеристики (службовий, професійний статус, стать, колишня протиправна поведінка, тощо), статус громадянства, приналежність до несення служби, на яку поширюється дія дисциплінарних статутів, наявність статусу народного депутата України.

Суб'єктивна сторона – це психічне відношення правопорушника до скоєного правопорушення та негативних наслідків.

Встановлюючи наявність вини ми виявляємо внутрішній, психологічний чинник проступку, з'ясовуємо, що це не тільки фізична дія людини, а й продукт її волі, свідомості. Діяння вважається винним, коли особа скоїла його навмисно або через необережність.

Умисел має місце, коли суб'єкт усвідомлює протиправний характер своєї дії або бездіяльності, передбачає і бажає або свідомо допускає настання шкідливих наслідків. В свою чергу умисел може бути прямим – порушник свідомо бажає настання шкідливих наслідків, або непрямим – порушник не бажає, але свідомо допускає настання шкідливих наслідків.

Необережна вина проявляється у формі недбалості (порушник не передбачає протиправних наслідків своєї дії чи бездіяльності, хоча міг і повинен був передбачити їх) або самовпевненості (порушник легковажно розраховував на відвернення шкідливих наслідків від скоєного) [2].

4.2 Загальна характеристика адміністративного судочинства

Адміністративна відповідальність є найбільш оперативним та розповсюдженим видом юридичної відповідальності за екологічні правопорушення.

Найбільш розповсюдженими видами адміністративних правопорушень є невиконання вимог екологічної безпеки. До них відносяться, наприклад, недотримання екологічних вимог при проектуванні, розміщенні, будівництві та експлуатації промислових об'єктів, поводження з відходами, порушення правил використання і вимог охорони окремих видів природних ресурсів, тощо. Також розповсюдженим правопорушенням є самовільне зайняття і використання природних об'єктів, тобто без їх передачі, виділення, надання, відводу або дозволу компетентних органів державної влади та/або місцевого самоврядування.

Право вирішення адміністративних справ надане не тільки судовим, а й державним органам адміністративної юрисдикції, органам місцевого самоврядування тощо.

Адміністративна юрисдикція- це певна категорія справ, яка підпадає під компетенцію адміністративних органів; це діяльність органів державного управління та посадових осіб з розгляду адміністративних справ, винесення з них рішень (постанов), а також застосування санкцій в адміністративному порядку (без звернення до суду) [3].

Підвідомчість- певне коло питань, розгляд і вирішення яких віднесені до повноважень тих або інших органів державної влади, органів управління підприємством, організацією, установою. Юридичне значення підвідомчості полягає у тому, що вона дозволяє розмежувати повноваження різних суб'єктів права, а щодо органів державної та публічної влади є гарантією дотримання принципу законності у їх діяльності, зокрема, ч. 2 ст. 19 Конституції України встановлює, що органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України [4].

Підвідомчість визначається нормами матеріального права, а порядок розгляду справ регулюється процесуальними нормами.

Підставою розмежування підвідомчості справ між судами та іншими юрисдикційними органами є чотири загальні критерії (ознаки):

- наявність правового спору чи спору про право у відповідній сфері правового регулювання;
- суб'єктивний склад осіб, які беруть участь у справі;
- змістовний (предметний) склад спору;
- непоширеність юрисдикції інших юрисдикційних органів (судів) на спірні правовідносини, визначені законом.

Наявність правового спору є обов'язковим критерієм при вирішенні питання щодо підвідомчості справи суду. Для адміністративного судочинства це може бути лише публічно-правовий спір - суперечність між суб'єктами публічно-правових відносин, яка виникає з приводу їх прав і обов'язків або визнання правомірності рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень.

Важливим критерієм визначення підвідомчості справ адміністративному суду є суб'єктивний склад осіб, які беруть участь у справі. Особами, які беруть участь у справі, є сторони, треті особи, представники сторін та третіх осіб (ст. 47 КАСУ)[1]. Визначальне рішення у суб'єктному складі мають сторони процесу - позивач і відповідач. Позивачем можуть бути громадяни, підприємства, установи, організації (юридичні особи), суб'єкти владних повноважень. Відповідачем в адміністративній справі є суб'єкт владних повноважень.

Фізичні та юридичні особи, які не є суб'єктами владних повноважень, можуть бути відповідачами лише у справах:

- про тимчасову заборону (припинення) окремих видів або всієї діяльності об'єднання громадян;
- про примусовий розпуск (ліквідацію) об'єднання громадян;
- про примусове видворення іноземця чи особи без громадянства з України;
- про обмеження щодо реалізації права на мирні зібрання (збори, мітинги, походи, демонстрації тощо);
- в інших випадках, встановлених законом (ст. 500 КАСУ) [1].

Змістовний (предметний) склад спорухарактеризується установленням законом підвідомчих адміністративному суду груп правових спорів у публічних правовідносинах. Закон (ст. 17 КАСУ) визначає п'ять груп правовідносин, на які поширюється компетенція адміністративних судів щодо розгляду і вирішення адміністративних справ:

- спори фізичних чи юридичних осіб із суб'єктом владних повноважень щодо оскарження його рішень (нормативно-правових актів чи правових актів індивідуальної дії), дій чи бездіяльності;
- спори з приводу прийняття громадян на публічну службу, її проходження, звільнення з публічної служби (діяльність на державних політичних посадах, професійна діяльність суддів, прокурорів, військова служба, альтернативна (невійськова) служба, дипломатична служба, інша державна служба, служба в органах влади Автономної Республіки Крим, органах місцевого самоврядування);
- спори між суб'єктами владних повноважень з приводу реалізації їх компетенції у сфері управління, у тому числі делегованих повноважень, а також спори, які виникають з приводу укладення та виконання адміністративних договорів;
- спори, що виникають з приводу укладання та виконання адміністративних договорів;

- спори за зверненням суб'єкта владних повноважень у випадках, встановлених законом (наприклад, спори щодо примусового анулювання реєстраційного свідоцтва політичної партії, обмеження реалізації права на мирні зібрання тощо);
- спори щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму[1].

Непоширеність юрисдикції інших юрисдикційних органів (судів), крім адміністративного суду, на спірні публічно-правові відносини, визначені законом, є важливою гарантією компетентності вирішення справи відповідно до закону. Частина 2 ст. 17 КАСУ встановлює, що компетенція адміністративних судів не поширюється на публічно-правові справи:

- що віднесені до юрисдикції Конституційного Суду України;
- що належить вирішувати в порядку кримінального судочинства;
- про накладення адміністративних стягнень;
- щодо відносин, які відповідно до закону, статусу (положення) об'єднання громадян віднесені до їх внутрішньої діяльності або виключної компетенції[1].

Недотримання правил підвідомчості справ органам юрисдикційних повноважень (суду) тягне за собою процесуально-правові наслідки, як, наприклад, відмова у прийнятті позовної заяви, припинення провадження у справі, визнання рішення суду нечинним у зв'язку з порушенням процесуальних норм за процесуальними ознаками.

Підвідомчість справ про екологічні адміністративні правопорушення відповідно до компетенції органів та посадових осіб, уповноважених розглядати такі справи визначена главою 17 КпАПУ, яка взагалі визначає підвідомчість адміністративних справ. Посадові особи, уповноважені розглядати справи про адміністративні екологічні правопорушення, можуть накладати адміністративні стягнення в межах наданих їм повноважень і лише під час виконання ними службових обов'язків (ст. 217 КпАПУ)[1]. Мова йде про посадовців таких державних органів як ветеринарний контроль, рибоохорона і охорона мисливських господарств, лісова охорона, карантинна служба рослин, органи стандартизації, метрології та сертифікації, тощо.

Щодо таких колегіальних органів як адміністративні комісії, то вони мають право розглядати справи про адміністративні правопорушення за наявності не менш як половини членів їх складу, а виконавчі комітети сільських, селищних, міських рад - за наявності не менш як двох третин від загального складу виконавчого комітету.

Розділом 3 КпАПУ визначено державні органи, які розглядають справи про адміністративні правопорушення, у тому числі – екологічні [1].

Велика кількість органів (посадових осіб), які мають право розглядати справи про адміністративні екологічні правопорушення, обумовлена рядом обставин. Перш за все, для того, щоб кваліфіковано вирішувати справи про адміністративні екологічні правопорушення, часто необхідно володіти спеціальними знаннями, наприклад, добре знати правила екологічної безпеки, ветеринарно-санітарні та ін. По-друге, оперативність та

економічність провадження в багатьох випадках забезпечується тим, що стягнення накладають співробітники тих органів, які здійснюють контроль та нагляд за додержанням відповідних правил.

Відповідно до ст. 213 КпАПУ справи про адміністративні правопорушення надано право розглядати таким органам:

- адміністративним комісіям;
- виконавчим комітетам селищних, сільських рад;
- районним (міським) судам (суддям);
- органам внутрішніх справ, органам державних інспекцій та іншим органам (посадовим особам), уповноваженим на це законодавчими актами України[1].

Органи (посадові особи) розглядають справи про адміністративні проступки в межах своєї підвідомчості. Кожен орган або посадова особа має право розглядати і вирішувати тільки ті питання, які належать до її відання. І тому, коли кажуть, що справа підвідомча якомусь органу, то мають на увазі, що саме цей орган займається цією справою, що його уповноважено вирішувати такі справи. Встановлення підвідомчості справ – спосіб визначення компетенції. В компетенцію входять також і повноваження. Повноваження визначають, що може зробити, які заходи може застосовувати орган (посадова особа), в той час як підвідомчість окреслює межі повноважень за територією та за об'ємом справ, які вирішуються.

Розрізняють два різновиди підвідомчості – предметну та територіальну.

Предметна (видова) підвідомчість – це нормативне вирішення питання про те, якому виду органів доручено розглядати відповідну категорію справ. Головний критерій закріплення предметної підвідомчості – категорія адміністративних правопорушень. Так, наприклад, законодавством встановлено, що справи про порушення природоохоронного законодавства розглядаються органами, які здійснюють державний екологічний контроль. Для визначення предметної підвідомчості справ законодавець використовує також і додаткові ознаки. До них належать місце вчинення правопорушення, вік правопорушника.

Під ***територіальною підвідомчістю*** розуміється нормативне вирішення питання про те, де повинна розглядатися конкретна справа. Головне правило територіальної підвідомчості – справа розглядається за місцем вчинення правопорушення. Але з цього правила є винятки: справи, підвідомчі адміністративним комісіям, розглядаються за місцем проживання правопорушників. Крім цього, з деяких категорій справ встановлена подвійна (альтернативна) територіальна підвідомчість [3].

Першочерговим у порядку притягнення особи до адміністративної відповідальності є встановлення факту порушення і фіксація цього факту в протоколі. Вимоги щодо складання протоколу передбачені ст. 256 КпАПУ. Протокол не складається у випадках, коли, відповідно до законодавства, штраф накладається і стягується, а попередження фіксується на місці вчинення правопорушення (ст. 258) [1].

Процесуальний порядок розгляду справи врегульований ст. 278 - 282 КпАПУ [1].

Порядок адміністративного провадження включає кілька передбачених законом стадій:

- прийняття справи про адміністративні правопорушення до розгляду;
- розгляд справи та оцінка її фактичних обставин і доказів;
- ухвалення та опротестування постанови (рішення);
- оскарження та опротестування постанови (рішення);
- виконання постанов (рішень) про накладання адміністративних стягнень.

Суть першої стадії полягає у складенні протоколу уповноваженою на те особою або представником громадського формування, до яких належать посадові особи виконавчих органів сільських, селищних рад, органів внутрішніх справ, громадські інспектори охорони природи та інші. Наявність протоколу про адміністративне порушення свідчить про те, що є підстави для порушення справи.

Перша стадія провадження у справах про адміністративне порушення закінчується з моменту надсилання протокола органу (посадовій особі), уповноваженому розглядати справу про дане порушення. До нього можуть додаватися пояснення свідків, протокол вилучення речей тощо.

Друга стадія полягає у тому, що компетентний орган (посадова особа) проводить остаточне розслідування у справі і дає правову оцінку діям особи, яку зазначено у протоколі як правопорушника. Отримавши матеріали справи, компетентний орган (посадова особа) готує її до розгляду і вирішує:

- чи правильно складено протокол та інші матеріали справи про адмінпорушення;
- чи сповіщено осіб, які беруть участь у розгляді справи, про час і місце розгляду;
- чи витребувано необхідні додаткові матеріали;
- чи підлягають задоволенню клопотання особи, яка притягується до адмінвідповідальності, потерпілого, їх законних представників і адвоката.

Справа про адмінпорушення розглядається відкрито, як правило, за місцем його вчинення, у п'ятиденний строк з дня одержання органом (посадовою особою) протоколу про адмінпорушення та інших матеріалів справи.

Третя стадія - розглянувши справу, орган (посадова особа) виносить постанову:

- про накладання адміністративного стягнення;
- про закриття справи.

Адміністративне стягнення оголошується негайно після закінчення розгляду справи. Копія постанови протягом трьох днів вручається під розписку або надсилається особі, щодо якої її винесено. Оголошенням постанови у справі закінчується стадія розгляду справи про адміністративне порушення.

Четверта стадія - постанову у справі про адмінпорушення може оскаржити особа, щодо якої її винесено, а також потерпілий протягом 10 днів із дня її винесення. За загальним правилом скарга подається до органу (посадовій особі), який виніс постанову у справі, і протягом трьох діб надсилає її разом із справою органу (посадовій особі), який уповноважений її розглядати. Потім вона перевіряється на законність і обгрунтованість винесеної постанови, тобто встановлює чи дійсно у діях особи є склад правопорушення, чи правильно оформлено документи у справі, чи не перевищив орган (посадова особа), який розглядав справу, своїх повноважень тощо. Після цього орган (посадова особа), який розглядав скаргу (протест), може прийняти одне з наступних рішень:

- ✓ залишити постанову без зміни, а скаргу або протест – без задоволення;
- ✓ скасувати постанову і закрити справу;
- ✓ скасувати постанову і надіслати справу на новий розгляд;
- ✓ змінити захід стягнення у межах, передбачених нормативним актом про відповідальність за адмінпорушення, з тим, щоб стягнення не було посилено.

Якщо постанову винесено органом некомпетентним розглядати справу, то така постанова скасовується і справа надсилається на розгляд компетентного органу (посадової особи).

Суть п'ятої стадії полягає у практичній реалізації адмінстягнення, що призначене правопорушнику постановою. Порядок виконання постанов про накладання адміністративних стягнень врегульований у розділі 5 КпАПУ, Митному кодексі та інших законодавчих актах. Необхідною умовою виконання постанови є набуття чинності[5].

Учасники адміністративного процесу. Адміністративний позов. Особи, які беруть участь у справі, мають рівні процесуальні права і обов'язки, вони зобов'язані добросовісно користуватися належними їм процесуальними правами і неухильно виконувати процесуальні обов'язки, а також мають право:

- знати про дату, час і місце судового розгляду справи, про всі судові рішення, які ухвалюються у справі та стосуються їхніх інтересів;
- знайомитися з матеріалами справи;
- заявляти клопотання і відводи;
- давати усні та письмові пояснення, доводи та заперечення;
- подавати докази, брати участь у дослідженні доказів;
- висловлювати свою думку з питань, які виникають під час розгляду справи, задавати питання іншим особам, які беруть участь у справі, свідкам, експертам, спеціалістам, перекладачам;
- подавати заперечення проти клопотань, доводів і міркувань інших осіб;
- знайомитися з технічним записом та журналом судового засідання і подавати письмові зауваження до них;

- робити із матеріалів справи виписки, знімати копії з матеріалів справи, одержувати копії судових рішень;
- оскаржувати судові рішення у частині, що стосується їхніх інтересів;
- користуватися іншими процесуальними правами.

Крім прав та обов'язків, визначених у ст. 49 КАСУ, позивач має право змінити підставу або предмет адміністративного позову, збільшити або зменшити розмір позовних вимог або відмовитися від адміністративного позову в будь-який час до закінчення судового розгляду. Позивач має право відмовитися від адміністративного позову й у суді апеляційної чи касаційної інстанції до закінчення відповідно апеляційного чи касаційного розгляду.

Відповідач має право визнати адміністративний позов повністю або частково, подати заперечення проти адміністративного позову.

Сторони можуть досягнути примирення на будь-якій стадії адміністративного процесу, що є підставою для закриття провадження в адміністративній справі. Суд не приймає відмови позивача від адміністративного позову, визнання адміністративного позову відповідачем і не визнає умов примирення сторін, якщо ці дії суперечать закону або порушують чий-небудь права, свободи чи інтереси[4].

Треті особи, які заявляють самостійні вимоги на предмет спору, можуть вступити у справу у будь-який час до закінчення судового розгляду, пред'явивши адміністративний позов до сторін. Задоволення адміністративного позову таких осіб має повністю або частково виключати задоволення вимог позивача до відповідача. У разі вступу третіх осіб, які заявляють самостійні вимоги на предмет спору, розгляд адміністративної справи починається спочатку.

Треті особи, які не заявляють самостійних вимог на предмет спору, можуть вступити у справу на стороні позивача або відповідача у будь-який час до закінчення судового розгляду, якщо рішення у справі може вплинути на їхні права, свободи, інтереси або обов'язки. Вони можуть бути залучені до участі у справі також за клопотанням осіб, які беруть участь у справі, або з ініціативи суду. Вступ третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог на предмет спору, не має наслідком розгляд адміністративної справи спочатку.

Сторона, а також третя особа в адміністративній справі можуть брати участь в адміністративному процесі особисто і (або) через представника, яким може бути фізична особа, яка має адміністративну процесуальну дієздатність.

Права, свободи та інтереси малолітніх та неповнолітніх осіб, які не досягли віку, з якого настає адміністративна процесуальна дієздатність, а також недієздатних фізичних осіб захищають у суді їхні законні представники - батьки, усиновлювачі, опікуни, піклувальники чи інші особи, визначені законом.

Права, свободи та інтереси неповнолітніх осіб, які досягли віку, з якого настає адміністративна процесуальна дієздатність, непрацездатних фізичних осіб і фізичних осіб, цивільна дієздатність яких обмежена, можуть захищати

в суді їхні законні представники - батьки, усиновлювачі, опікуни, піклувальники чи інші особи, визначені законом. Суд може залучити до участі у таких справах відповідно неповнолітніх осіб, непрацездатних фізичних осіб і фізичних осіб, цивільна дієздатність яких обмежена.

Законним представником органу, підприємства, установи, організації в суді є його керівник чи інша особа, уповноважена законом, положенням, статутом.

Учасниками адміністративного процесу, крім осіб, які беруть участь у справі, є секретар судового засідання, судовий розпорядник, свідок, експерт, спеціаліст, перекладач.

Секретар судового засідання:

- 1) здійснює судові виклики і повідомлення;
- 2) перевіряє наявність та з'ясовує причини відсутності осіб, яких було викликано до суду, і доповідає про це головуючому;
- 3) забезпечує контроль за повним фіксуванням судового засідання технічними засобами;
- 4) веде журнал судового засідання;
- 5) оформляє матеріали адміністративної справи;
- 6) виконує інші доручення головуючого у справі.

До участі в адміністративному процесі головуючим у судовому засіданні може залучатися судовий розпорядник який забезпечує належний стан зали судового засідання і запрошує до неї учасників адміністративного процесу; оголошує про вхід суду до зали судового засідання і вихід суду із неї; слідкує за дотриманням порядку особами, присутніми у залі судового засідання; приймає від учасників адміністративного процесу та передає документи і матеріали суду під час судового засідання; виконує розпорядження головуючого про приведення до присяги перекладача, експерта; запрошує до зали судового засідання свідків та виконує розпорядження головуючого про приведення їх до присяги; виконує інші розпорядження головуючого, пов'язані із забезпеченням умов, необхідних для розгляду адміністративної справи.

Вимоги судового розпорядника, пов'язані із виконанням обов'язків, встановлених цією статтею, є обов'язковими для осіб, які беруть участь у справі, свідків, експертів, спеціалістів, перекладачів та інших осіб, присутніх у залі судового засідання.

Як свідок в адміністративній справі може бути викликана судом кожна особа, якій можуть бути відомі обставини, що належить з'ясувати у справі.

Не можуть бути допитані як свідки:

- недієздатні фізичні особи, а також особи, які перебувають на обліку чи на лікуванні у психіатричному лікувальному закладі та не здатні через свої фізичні або психічні вади правильно сприймати обставини, що мають значення для справи, або давати з цього приводу показання;

- представники в судовому процесі, захисники у кримінальних справах - про обставини, які стали їм відомі у зв'язку з виконанням функцій представника чи захисника;
- священнослужителі - про відомості, одержані ними на сповіді віруючих;
- професійні судді, народні засідателі та присяжні - про обставини обговорення в нарадчій кімнаті питань, що виникли під час ухвалення судового рішення;
- інші особи, які не можуть бути допитані як свідки згідно із законом чи міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, без їхньої згоди.

Фізична особа має право відмовитися від давання показань щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів (чоловік, дружина, батько, мати, вітчим, мачуха, син, дочка, пасинок, падчерка, брат, сестра, дід, баба, внук, внучка, усиновлювач чи усиновлений, опікун чи піклувальник, особа, над якою встановлено опіку чи піклування, член сім'ї або близький родич цих осіб).

Свідок зобов'язаний прибути до суду у визначений час і дати правдиві показання про відомі йому обставини. За завідомо неправдиві показання або за відмову від давання показань з непередбачених законом підстав свідок несе кримінальну відповідальність.

Експертом є особа, яка має необхідні знання та якій в порядку, встановленому КАСУ, доручається дати висновок з питань, що виникають під час розгляду справи і стосуються спеціальних знань цієї особи, шляхом дослідження матеріальних об'єктів, явищ і процесів, що містять інформацію про обставини у справі.

Експерт зобов'язаний провести повне дослідження і дати обґрунтований та об'єктивний письмовий висновок щодо поставлених йому питань, у разі необхідності - прибути за викликом суду, дати висновок або роз'яснити його в судовому засіданні. Експерт не має права за власною ініціативою збирати матеріали для проведення експертизи; спілкуватися з особами, які беруть участь у справі, а також з іншими учасниками адміністративного процесу, за винятком дій, пов'язаних з проведенням експертизи; розголошувати відомості, що стали йому відомі у зв'язку з проведенням експертизи, або повідомляти будь-кому, крім суду, про результати експертизи. Експерт невідкладно повинен повідомити суд про неможливість проведення ним експертизи через відсутність у нього необхідних знань або без залучення інших експертів. У разі виникнення сумніву щодо змісту та обсягу доручення експерт невідкладно заявляє суду клопотання щодо його уточнення або повідомляє суд про неможливість проведення ним експертизи за заданими питаннями.

Експерт має право:

- знайомитися з матеріалами справи, що стосуються предмета дослідження;
- заявляти клопотання про подання йому додаткових матеріалів і зразків;

- викладати у висновку судової експертизи виявлені в ході її проведення факти, які мають значення для справи і з приводу яких йому не були задані питання;
- бути присутнім під час вчинення процесуальних дій, що стосуються предмета і об'єктів дослідження;
- задавати питання особам, які беруть участь у справі, та свідкам;
- користуватися іншими правами.

За завідомо неправдивий висновок, відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків у суді експерт несе кримінальну відповідальність.

Спеціалістом є особа, яка володіє спеціальними знаннями та навичками застосування технічних засобів і може надавати консультації під час вчинення процесуальних дій з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок. Він зобов'язаний прибути за викликом суду, відповідати на задані судом питання, давати усні консультації та письмові роз'яснення, звертати увагу суду на характерні обставини чи особливості доказів, у разі потреби - надавати суду технічну допомогу.

Перекладачем є особа, яка вільно володіє мовою, якою здійснюється адміністративне судочинство, та іншою мовою, знання якої необхідне для усного або письмового перекладу з однієї мови на іншу, а також особа, яка володіє технікою спілкування з глухими, німими чи глухонімими.

Перекладач зобов'язаний з'являтися за викликом до суду, здійснювати повний і правильний переклад, своїм підписом посвідчувати правильність перекладу в процесуальних документах, що вручаються особам, які беруть участь у справі, в перекладі мовою, якою вони володіють.

За завідомо неправильний переклад або за відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків перекладач несе кримінальну відповідальність.

Адміністративний позов, на відміну від цивільного, являє собою вимогу про захист суб'єктивних прав і інтересів суб'єктів вертикальних (публічно-правових) відносин. Ціль адміністративного позову - захист публічних прав, "а не порядку як такого". Більш точно адміністративний позов варто визначати як вимогу про захист суб'єктивних публічних прав або публічно-правових інтересів.

Відмежування адміністративного позову від цивільного здійснюється залежно від **предмета позову**. **Предметом** адміністративного позову є **вимога про захист публічних прав**. Виходячи із цієї вимоги, визначаються процесуальні особливості розгляду й вирішення адміністративних позовів (суб'єктивний склад, особливості доказування, специфіка судового рішення). Залежно від характеру цієї ж вимоги визначається спосіб (способи) захисту порушених або оспорюваних публічних прав

Адміністративні спори мають і свою специфіку. Тут позивачу доводиться "боротися" уже з державою в особі її численних органів. Це спричиняє підвищену скрупульозність у підготовці до даних справ.

Згідно зі статтями 105 - 106 КАСУ [1] **позовна заява** має бути подана до адміністративного суду у письмовій формі та **повинна містити** наступні відомості:

- найменування адміністративного суду, до якого подається позовна заява;
- ім'я чи назву позивача, поштову адресу, а також номер засобу зв'язку та адресу електронної пошти, якщо такі є;
- ім'я або назву відповідача, посаду й місце служби посадової чи службової особи, поштову адресу, а також номер засобу зв'язку та адресу електронної пошти, якщо такі відомі;
- зміст позовних вимог (нагадаємо, що ними можуть бути вимоги на захист прав, свобод чи інтересів осіб виключно у сфері публічно-правових відносин - наприклад, вимоги про скасування або визнання нечинним рішення відповідача - суб'єкта владних повноважень, про зобов'язання відповідача - суб'єкта владних повноважень прийняти рішення або вчинити певні дії чи утриматися від їх вчинення, про стягнення з відповідача коштів на відшкодування шкоди, завданої його незаконним рішенням, дією чи бездіяльністю, тощо);
- виклад обставин, якими позивач обґрунтовує свої вимоги (на підтвердження цих обставин позивач зазначає докази, про які йому відомо і які можуть бути використані судом);
- у разі необхідності - клопотання про звільнення від сплати судового збору; про звільнення від оплати правової допомоги і забезпечення надання правової допомоги, якщо відповідний орган відмовив особі у забезпеченні правової допомоги; про призначення судової експертизи; про витребування доказів; про виклик свідків, тощо;
- перелік документів та інших матеріалів, що додаються (в обов'язковому порядку - копії позовної заяви та копії всіх документів, що приєднуються до неї, відповідно до кількості відповідачів та документ про сплату судового збору).

Позовна заява підписується позивачем або його представником із зазначенням дати підписання заяви. Якщо позовна заява подається представником позивача, то до неї мають додаватися довіреність чи інший документ, що підтверджує повноваження такого представника на подання позову і, можливо, на подальше представництво в суді під час розгляду цього позову, а також мають бути вказані ім'я представника, його поштова адреса, номер телефону та адреса електронної пошти, якщо вони є.

Позовну заяву може бути підписано однією з таких компетентних осіб:

- при поданні від імені юридичної особи - уповноваженою посадовою особою юридичної особи (наприклад, директором чи головою правління) або представником підприємства (юрисконсульт, адвокатом тощо);
- при поданні від імені фізичної особи - самою фізичною особою або її представником (юрисконсульт, адвокатом та ін.).

Щодо самої процедури подання позовної заяви, то існує два варіанти її проведення. По-перше, позовна заява з необхідними копіями (залежно від кількості відповідачів) може бути подана безпосередньо до канцелярії відповідного суду. При цьому варто зробити одну зайву копію, яка, на прохання особи, що її подає, реєструється працівником канцелярії і повертається позивачу чи його представнику. Ця завірена копія може знадобитися у майбутньому, оскільки буде документальним підтвердженням подання позову. По-друге, позовну заяву можна направити на адресу суду поштою (цінний лист з описом вкладення).

Але незалежно від обраного способу подання заяви до адміністративного суду до заяви обов'язково має бути додана квитанція про сплату судового збору.

Якщо позовну заяву було оформлено з дотриманням усіх викладених вимог законодавства (до речі, як зазначено у ч. 2 ст. 105 КАСУ, на прохання позивача службовцем апарату адміністративного суду може бути надана допомога в її оформленні) та немає інших підстав для повернення позовної заяви або відмови у відкритті провадження в адміністративній справі, суддя не пізніше наступного дня після надходження заяви до адміністративного суду постановляє ухвалу про відкриття провадження, копія якої невідкладно після постановлення надсилається особам, які беруть участь у справі, разом з інформацією про їхні процесуальні права і обов'язки (відповідачам надсилаються також копії позовної заяви та доданих до неї документів [1]).

4.3 Види адміністративних стягнень за екологічні правопорушення

В залежності від характеру, змісту та виду екологічного правопорушення можуть бути застосовані наступні адміністративні стягнення: попередження, штраф, конфіскація знаряддя та засобів скоєння правопорушення, позбавлення права займатися діяльністю, пов'язаною (що стосується екологічних правопорушень) з використанням природних ресурсів та об'єктів природи. Стягнення поділяються на основні та додаткові [2]. Однак, таке положення КпАП України вступає у певне протиріччя з положеннями Конституції України, яка наголошує, що «ніхто не може бути двічі притягнутий до юридичної відповідальності одного виду за одне й теж саме правопорушення».

Попередження, як стягнення за адміністративне правопорушення, виноситься у письмовій формі, вручається порушнику під розпис, про що вноситься запис в облікові документи органів охорони довкілля.

Штраф – самий розповсюджений вид адміністративного стягнення за екологічні правопорушення. Це стягнення з правопорушника визначеної законом грошової суми, розмір якої обчислюється відповідно до неоподаткованого мінімуму доходів громадян.

Конфіскація знаряддя та засобів вчинення екологічних правопорушень застосовується як додаткове стягнення. Мається на увазі знаряддя відлову, відстрілу, засоби здобичі чи приладдя для збору, технічні засоби, тощо.

Позбавлення права займатися певною діяльністю може застосовуватися за порушення правил використання об'єктів тваринного світу, наприклад, за порушення мисливських правил на строк до 3-х років.

Незаконно добуті в природі ресурси та виготовлена з них продукція підлягають безоплатному вилученню, а знаряддя правопорушення – конфіскації – таке положення міститься у ст. 68 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» [6]. Це не має відношення до адміністративної відповідальності за порушення екологічного законодавства, але КпАП України передбачає в якості адміністративного стягнення безоплатне вилучення знаряддя правопорушення. У випадку безоплатного вилучення незаконно здобутих природних ресурсів, наприклад риби, корисних копалин, заготівлі деревини, тощо, має місце вилучення у правопорушника того, що йому не належить на законних підставах. Прибуток, отриманий від реалізації незаконно добутих природних ресурсів, направляється до державного або місцевих фондів охорони навколишнього природного середовища [2].

4.4 Перегляд судових рішень – апеляційне та касаційне провадження

Право на оскарження постанови у справі про адміністративне правопорушення є однією з гарантій захисту прав особи, забезпечення законності при притягненні до адміністративної відповідальності.

Відповідно до ст. 287 КпАПУ постанова може бути оскаржена особою, щодо якої її винесено, а також потерпілим. Порядок оскарження постанови у справі про адміністративне правопорушення встановлено ст. 288 КпАПУ [1].

Постанова може бути оскаржена або в адміністративному або в судовому порядку. Залежно від того, куди можна подати скаргу, виділяють варіанти оскарження - альтернативний і послідовний. Перший варіант полягає в тому, що постанова може бути оскаржена до вищого органу (вищій посадовій особі) або до адміністративного суду. Який порядок оскарження обрати (адміністративний чи судовий) - вирішує сам скажчик.

При послідовному порядку оскарження скарга спочатку повинна бути подана до вищого органу (вищій посадовій особі), після чого, якщо його рішення не задовольняє скажника, - до місцевого загального адміністративного суду.

Відповідно до ст. 289 КпАПУ скарга на постанову у справі про адміністративне правопорушення (проступок) може бути подана протягом десяти днів із дня винесення останньої[1].

У разі пропуску зазначеного строку з поважних причин (хвороба, тривале відрядження тощо) допускається його поновлення органом (посадовою особою), правомочним розглядати скаргу. Заява особи, щодо якої було винесено постанову, про поновлення строку оскарження, подається у

письмовій формі, в ній має бути зазначено причини пропуску встановленого строку. Із змісту ст. 289 КпАПУ випливає, що, якщо строк оскарження пропущено без поважних причин, то він не поновлюється [1].

Постанова адміністративного органу (посадової особи) у справі про адміністративне правопорушення набирає законної сили після закінчення строку оскарження (опротестування) цієї постанови.

Скарга на постанову у справі про адміністративне правопорушення розглядаються правомочними органами (посадовими особами) в десятиденний строк з дня їх надходження, якщо інше не встановлено законами України.

Орган (посадова особа) при розгляді скарги на постанову у справі про адміністративне правопорушення (проступок) перевіряє законність і обґрунтованість винесеної постанови і приймає одне з таких рішень:

- ✓ залишає постанову без зміни, а скаргу або протест без задоволення;
- ✓ скасовує постанову і надсилає справу на новий розгляд;
- ✓ скасовує постанову і закриває справу;
- ✓ змінює захід стягнення в межах, передбачених нормативним актом про відповідальність за адміністративне правопорушення (проступки), з тим, однак, щоб стягнення не було посилено.

Якщо буде встановлено, що постанову винесено органом (посадовою особою), неправомочним вирішувати цю справу, то така постанова скасовується і справа надсилається на розгляд компетентного органу (посадової особи).

Постанова судді у справі про адміністративне правопорушення (проступок) може бути оскаржена особою, яку притягнуто до адміністративної відповідальності, її законним представником, захисником, потерпілим, його представником або прокурором протягом десяти днів з дня винесення постанови. Апеляційна скарга, подана після закінчення цього строку, повертається апеляційним судом особі, яка її подала, якщо вона не заявляє клопотання про поновлення цього строку, а також якщо у поновленні строку відмовлено.

Апеляційна скарга подається до відповідного апеляційного суду через місцевий суд, який виніс постанову. Місцевий суд протягом трьох днів надсилає апеляційну скаргу разом із справою у відповідний апеляційний суд.

Апеляційний перегляд здійснюється суддею апеляційного суду протягом двадцяти днів з дня надходження справи до суду.

Апеляційний суд повідомляє про дату, час і місце судового засідання особу, яка подала скаргу, прокурора, інших осіб, які беруть участь у провадженні у справі про адміністративне правопорушення, не пізніше ніж за три дні до початку судового засідання.

Неявка в судові засідання особи, яка подала скаргу, прокурора, інших осіб, які беруть участь у провадженні у справі про адміністративне правопорушення (проступок), не перешкоджає розгляду справи, крім

випадків, коли є поважні причини неявки або в суду відсутня інформація про належне повідомлення цих осіб.

Апеляційний суд переглядає справу в межах апеляційної скарги. Суд апеляційної інстанції не обмежений доводами апеляційної скарги, якщо під час розгляду справи буде встановлено неправильне застосування норм матеріального права або порушення норм процесуального права. Апеляційний суд може дослідити нові докази, які не досліджувалися раніше, якщо визнає обґрунтованим ненадання їх до місцевого суду або необґрунтованим відхилення їх місцевим судом.

За наслідками розгляду апеляційної скарги суд апеляційної інстанції має право:

- ✓ залишити апеляційну скаргу без задоволення, а постанову без змін;
- ✓ скасувати постанову та закрити провадження у справі;
- ✓ скасувати постанову та прийняти нову постанову;
- ✓ змінити постанову.

У разі зміни постанови в частині накладення стягнення, в межах, передбачених санкцією статті, воно не може бути посилено.

Постанова апеляційного суду набирає законної сили негайно після її винесення, є остаточною й оскарженню не підлягає.

Після закінчення апеляційного провадження справа не пізніше ніж у п'ятиденний строк направляється до місцевого суду, який її розглядав.

Копія рішення у скарзі по справі про адміністративне правопорушення протягом трьох днів надсилається особі, щодо якої її винесено. В той самий строк копія постанови надсилається потерпілому на його прохання.

Скасування постанови із закриттям справи про адміністративне правопорушення тягне за собою повернення стягнених грошових сум, оплатно вилучених і конфіскованих предметів, а також скасування інших обмежень, зв'язаних з цією постановою. У разі неможливості повернення предмета повертається його вартість [1].

ТЕМА УКРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЕКОЛОГІЧНІ ЗЛОЧИНИ

Кримінальний закон – це правовий акт, що видається Верховною Радою України, до складу якого входять юридичні норми, які встановлюють принципи та загальні правила кримінальної відповідальності, що визначають які суспільно небезпечні діяння є злочинами та які покарання належить застосовувати до осіб, винних в їх скоєнні.

Основним кримінальним законом в Україні є кримінальний кодекс (далі КК). КК, на відміну від законів інших галузей права, притаманні наступні характерні риси:

- КК – єдине джерело кримінального права;
- тільки КК встановлює злочинність та караність;
- до осіб, що порушили кримінальний закон, застосовуються найбільш суворі специфічні міри державного примусу;
- види заходів кримінального покарання, що визначені в КК, назначаються тільки судом з метою виправлення винних, а також з метою попередження нових злочинів як з боку засуджених, так і з боку інших нестійких громадян;
- застосування кримінального закону несе за собою специфічні наслідки відносно особи яка відбула покарання, - судимість.

Згідно ст.1 нового Кримінального кодексу України від 05.04.2001 р. , Кримінальний кодекс України має своїм завданням правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам.

Для здійснення цього завдання Кримінальний кодекс України визначає, які суспільно небезпечні діяння є злочинами та які покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили.

Таким чином, основною функцією кримінального закону є **охоронна функція**.

Але в деяких випадках, норми КК встановлюють відповідним органам та посадовим особам встановити в скоєному правопорушенні ознак складу злочину та притягати винних до кримінальної відповідальності, або при наявності законних підстав звільняти їх від кримінальної відповідальності. В цій частині норми КК регламентують відносини, що пов'язані зі злочиним та покаранням за його скоєння, тобто виконують **регулятивну функцію**. Також кримінальне законодавство має велике попереджувальне значення, тобто кримінальний закон орієнтує уповноважені державні органи та посадових осіб на здійснення заходів по боротьбі зі злочинністю, на профілактику та

попередження правопорушень. Саме в цьому виражається *превентивна функція* кримінального закону.

Застосування кримінального закону є засобом державного примусу в боротьбі зі злочинністю. В той же час сам факт прийняття КК, його оприлюднення та застосування сприяють попередженню злочинності та грають важливу роль у боротьбі зі злочинністю.

Суворе дотримання та виконання норм кримінального закону всіма посадовими особами та громадянами є неодмінною вимогою законності, і ніякі відступи від кримінального закону не можуть бути пояснені міркуванням доцільності.

Всі діючі кримінальні норми заборані в Кримінальному кодексі України, прийнятому Верховною Радою України 5 квітня 2001 року та який набрав чинності 1 вересня 2001 року.

5.1 Загальна характеристика злочинів проти довкілля

Злочини, що посягають на навколишнє природне середовище в цілому та конституційні права громадян на безпечне довкілля.

Довкілля - це навколишнє природне середовище, яке оточує людину і створює природні умови її життя.

Охорона довкілля - одна з найактуальніших проблем сучасності. Питання охорони довкілля є надзвичайно важливим і стосується життя та здоров'я нинішнього і наступних поколінь.

Однак, за висновками фахівців, Україна - одна з найбільш неблагополучних в екологічному сенсі країн Європи, яка перенасичена хімічним, металургійним і гірничорудним виробництвом з застарілими технологіями та значним руйнівним впливом на навколишнє природне середовище.

Ці негативні фактори впливають на погіршення екологічного стану в державі, порушення життєдіяльності населення і викликають поширення хвороб.

Відповідальність за екологічні злочини є важливим складовим елементом правового забезпечення раціонального природокористування, відновлення екологічних об'єктів і охорони довкілля.

Законодавство про кримінальну відповідальність за порушення права природокористування тим чи іншим природним об'єктом розвивалось у рамках загальних правових норм про відповідальність за порушення вимог природоохоронного законодавства.

Розвиток законодавства в цій галузі йшло насамперед по шляху визначення кола протиправних дій, які посягають на порядок користування природними ресурсами та суб'єктів правопорушень, встановлення відповідальності за їх здійснення, уточнення обов'язків органів та посадових осіб по прийняттю заходів юридичної відповідальності та порядку розгляду справ про окремі правопорушення.

Однією із загальних характеристик кримінальної відповідальності за

порушення вимог природоохоронного законодавства є те, що природоохоронні закони містять більш-менш повні переліки правопорушень, котрі об'єднані в спеціальних статтях у самостійному розділі, який присвячено відповідальності за порушення водного, лісового, земельного тощо, законодавства, а узагальнені в КК України [1].

Всі природні багатства нашої країни — «земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони — згідно з Конституцією України (ст. 13), є об'єктами права власності Українського народу». Стаття 66 Конституції України зобов'язує кожного громадянина не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодувати завдані ним збитки [2].

Удосконалення механізму реалізації кримінальної відповідальності за посягання на навколишнє природне середовище — один з найважливіших напрямів реформи кримінального законодавства, застосування норм якого повинно відіграти значну роль у боротьбі з екологічними правопорушеннями. Безперечно, покладати всі надії тільки на правові засоби не можна. Разом з тим без досконалого правового забезпечення здійснення природоохоронних заходів неможливо. Правовідносини, що виникають у сфері охорони навколишнього середовища та природокористування, регулюються нормами як кримінального, так і цивільного, міжнародного, адміністративного права й такими галузями екологічного права, як водне, земельне, повітряне, лісове, гірниче, а також великою кількістю підзаконних нормативно-правових актів. Незважаючи на різні цілі, завдання і методи регулювання відносин у сфері екології, спільним залишається предмет їхньої уваги: захист навколишнього середовища від нераціонального використання природних ресурсів, здоров'я людей, охорона інтересів суспільства від несприятливого екологічного впливу [3].

Судова практика у сфері екології складається в традиційному напрямі — притягнення до відповідальності за незаконну порубку лісу, незаконне полювання та незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом; і дуже рідко за забруднення водоймищ та атмосферного повітря (характерно для практики господарських судів).

Особливе місце у системі еколого-правової відповідальності займають екологічні злочини, що визначаються у юридичній літературі як «передбачені кримінальним законом суспільне небезпечні діяння, які посягають на навколишнє природне середовище чи його окремі сфери. Ефективність охорони природної сфери багато в чому залежить від досконалості закону. Попереднє кримінальне законодавство відображало безнадійно застарілу концепцію пріоритету економічних інтересів держави над екологічними [4].

Наявна екологічна ситуація в Україні суттєвим чином обумовлена існуванням масштабної екологічної злочинності, яка не знаходить свого адекватного відображення в офіційній статистиці.

Проте, незважаючи на безумовну теоретичну та практичну значимість наукових досліджень проблеми, питання комплексного дослідження стану

екологічної злочинності в Україні, зокрема й на регіональному рівні, та її запобігання не розглядались або розглядались фрагментарно.

Злочини проти довкілля мають своїм родовим об'єктом суспільні відносини, що забезпечують охорону довкілля, його наукове обґрунтоване раціональне використання і відтворення природних ресурсів, охорону нормального екологічного стану біосфери.

За своїм безпосереднім об'єктом всі злочини проти довкілля можуть бути поділені на:

- злочини проти екологічної безпеки (статті 236, 237, 238 і 253),
- злочини у сфері землекористання, охорони надр, атмосферного повітря (статті 239, 240, 241 і 254),
- злочини у сфері охорони водних ресурсів (статті 242, 243 і 244),
- злочини у сфері лісовикористання, захисту рослинного і тваринного світу (статті 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251 і 252).

Отже, необхідно створювати законодавчі та організаційні можливості для планомірної, послідовної боротьби з екологічними злочинами [6].

Злочини проти екологічної безпеки.

Проблеми навколишнього середовища, як правило, впливають на життя країни як вирішальний фактор або як складова національного добробуту й потенційних можливостей держави. Отож, національна й міжнародна безпека неможлива без урахування екологічного фактору.

З точки зору глобального підходу до питання безпеки, будь-який аспект, що загрожує виживанню планети і її природі, мусить розглядатися як загроза безпеці. Загибель внаслідок ядерної катастрофи й загибель від браку повітря - це все одно загибель. По-перше, темпи згадуваних глобальних змін значно вищі, ніж вчені передбачали раніше. Якщо ці процеси залишаться безконтрольними, вони стануть незворотними. По-друге, екологічні проблеми - це проблеми абсолютно нових вимірів. Не усунувши причин, не можна зупинити глобальне потепління. По-третє, різниця рівнів економічного розвитку впливає на можливості захисту від екологічних загроз, а деградація довкілля впливає на економічний розвиток, ослаблюючи його потенціал. На думку експертів ООН, екологічні втрати внаслідок забруднення перевищують вартість заходів, спрямованих на боротьбу з ним. У країнах, що розвиваються, вони значно більше, ніж у розвинутих державах. Щороку через забруднення втрачається від 0,5 до 2,5% ВВП, а вартість заходів, які б дозволили радикально скоротити обсяги забруднення в індустріальних країнах - складає 1-2% ВВП. По-четверте, екологічні загрози не піддаються чіткому визначенню у причинно-наслідкових зв'язках, проте вони досить тісно пов'язані між собою й іншими соціальними, політичними й економічними факторами, що також впливають на стан безпеки. Посилення боротьби за володіння та користування чистим повітрям, водою, орною землею, рибними та харчовими ресурсами, що колись розглядалися як безкоштовні, нині вже є реальною загрозою для регіональної безпеки. Загрозами екологічного характеру, спроможними порушити міжнародну стабільність, є і масова міграція населення з районів природних та

техногенних катастроф (приміром районів засухи у Східній Африці чи Чорнобильської аварії), і та величезна шкода, яку завдають довкіллю промислові викиди, знищення лісів, знищення біологічних видів і, нарешті, кліматичні зміни [7].

Таким чином поняття безпеки суттєво розширюється. Безпека стає всеохоплюючою категорією, що поєднує більшість проблем захисту населення від будь-яких загроз. Визнання екологічної безпеки рівнозначною, або навіть важливішою за військову, сприятиме уважнішому ставленню до проблем навколишнього середовища. В рамках стратегії поступального розвитку проблема збалансування економічного зростання та збереження довкілля є проблемою номер один. Якими б прекрасними не були сучасні рішення економічних проблем, вони одразу ж зазнають краху, якщо не вдасться поєднати їх із розв'язанням глобальних проблем.

З об'єктивної сторони злочини проявляються у дії чи бездіяльності. Наприклад: об'єктивна сторона злочину ст.236 проявляється в порушенні (дії або бездіяльності) порядку проведення екологічної експертизи, правил екологічної безпеки під час проектування, розміщення, будівництва, реконструкції, введення в експлуатацію, експлуатації та ліквідації підприємств, споруд, пересувних засобів та інших об'єктів. Правила проведення такої експертизи встановлені в постанові Кабінету Міністрів України від 27 липня 1995 року [8].

Ознакою об'єктивної сторони злочину ст.236 є наявність наслідків — загибелі людей, екологічного забруднення значних територій або інших тяжких наслідків. Загибель людей — це смерть хоча б однієї людини.

Екологічне забруднення значних територій може бути пов'язане із забрудненням землі, водних ресурсів, атмосферного повітря або продуктів харчування в цьому регіоні, радіоактивними, хімічними та іншими речовинами, що створюють реальну загрозу життю і здоров'ю людей.

Інші тяжкі наслідки — це заподіяння шкоди здоров'ю людей або інший збиток, наприклад, зруйнування або пошкодження заповідних територій [9].

Суб'єктивна сторона цих злочинів характеризується складною (подвійною) формою вини: щодо дії (бездіяльності) — умисел або необережність, щодо наслідків — тільки необережність. Суб'єктивною стороною злочину ст. 238 є прямий умисел.

Суб'єктами даної групи злочинів є службові особи, а також спеціально уповноважені особи (ст.253). Наприклад: суб'єкт злочину ст.253 — службова або спеціально уповноважена особа — розробник або здавальник проекту чи іншої аналогічної документації замовнику [10].

Предбачаються наступні покарання за злочини:

- Покарання за злочин: за ст. 236 — позбавлення волі на строк від п'яти до десяти років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років.
- Покарання за злочин: за ст. 237 — обмеження волі на строк до п'яти років або позбавлення волі на той самий строк, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на

строк до трьох років.

- Покарання за злочин: за ч. 1 ст. 238 — штраф до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років, або обмеження волі на строк до трьох років; за ч. 2 ст. 238 — обмеження волі на строк від двох до п'яти років або позбавлення волі на той самий строк, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого.
- Покарання за злочин: за ч. 1 ст. 253 — позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років або обмеження волі на той самий строк; за ч. 2 ст. 253 — обмеження волі на строк від трьох до п'яти років або позбавлення волі на строк до п'яти років [11].

Злочини у сфері землевикористання, охорони надр, атмосферного повітря.

Земля — це верхній шар земної поверхні у межах зони аерації, під якою слід розуміти верхню товщу земної кори між її поверхнею і дзеркалом ґрунтових вод [12].

Надра — це верхня частина земної кори, що розташована під поверхнею суходолу та дном водоймищ, в межах державних кордонів, і простягається до глибин, доступних для їх добування. До корисних копалин відносяться горючі речовини (нафта, природний газ), метали (залізна руда, мідь, свинець) і благородні метали (золото, іридій, платина, срібло), сировина для металургії, а також вогнетривкі, ювелірні та інші загальнодержавного значення копалини. Перелік їх затверджений постановою Кабінету Міністрів України “Про затвердження переліків корисних копалин загальнодержавного та місцевого значення” [13].

Атмосферне повітря — природна суміш газів (кисень, азот, аргон, вуглекислий газ, неон тощо), яка знаходиться у відкритому просторі над територією України. Забруднення повітря у межах закритих виробничих приміщень за наявності до цього підстав повинне кваліфікуватись за ст. 271 як порушення вимог законодавства про охорону праці [14].

Структура повітряного простору, порядок її формування і зміни, правила використання повітряного простору визначаються державним органом по використанню повітряного простору України.

До елементів структури повітряного простору України належать повітряні траси і місцеві повітряні лінії України, повітряні коридори для перетинання державного кордону України, встановлені та невстановлені маршрути польотів, райони виконання авіаційних робіт, заборонені зони, зони обмеження польотів і небезпечні зони.

Повітряна траса - це диспетчерський район або його частина, що являє собою коридор у повітряному просторі, обмежений за висотою та шириною, призначений для безпечного виконання польотів повітряними суднами і

забезпечений аеродромами, засобами навігації, контролю та управління повітряним рухом [15].

Місцева повітряна лінія - це диспетчерський район або його частина, що являє собою коридор у повітряному просторі, обмежений за висотою та шириною, призначений для безпечного виконання польотів повітряними суднами і забезпечений аеродромами, засобами контролю та управління повітряним рухом.

Усі обмеження щодо використання повітряного простору України доводяться до відомих заінтересованих юридичних і фізичних осіб України, інших держав і міжнародних авіаційних організацій через канали систем аеронавігаційної інформації [14].

Злочин ст.239 проявляється в забрудненні або псуванні земель речовинами, відходами чи іншими матеріалами, шкідливими для життя, здоров'я людей або довкілля, внаслідок порушення спеціальних правил, якщо це створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи довкілля.

Під забрудненням розуміється внесення в ґрунт речовин у вигляді різних відходів (отрутохімікатів, хімічних і радіоактивних речовин) тощо.

Псування землі — це незаконне зняття родючого шару ґрунту і ґрунтового покриву, що призвело її до непридатного стану, або безконтрольне використання такого шару, розробка корисних копалин при геологорозвідувальних та будівельних та інших роботах, заболочування земель тощо.

Злочин вимагає настання наслідків у вигляді створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи довкілля.

Між порушенням спеціальних правил і цими наслідками має бути встановлений причинний зв'язок [12].

Об'єктивна сторона злочину ст.240 проявляється в порушенні встановлених правил охорони надр, або в незаконному видобуванні корисних копалин.

Порушення встановлених правил охорони надр може полягати в недотриманні строків видобування, місця, розміру і видів копалин та інших умов і правил, що забезпечують безпеку людей та видобування.

Незаконне видобування корисних копалин — це їх видобування без відповідного дозволу, крім загальнопоширених (пісок, гравій, глина, галечник та ін.).

Об'єктивна сторона цього злочину проявляється в безгосподарському використанні земель, якщо це спричинило тривале зниження або втрату їх родючості, виведення земель із сільськогосподарського обороту, змивання гумусного шару, порушення структури ґрунту.

Безгосподарське використання земель може виражатися у використанні земель сільськогосподарського призначення для інших потреб, в перенасичуванні пестицидами та іншими агрохімікатами тощо.

Злочин вимагає настання наслідків у вигляді тривалого зниження або втрати родючості земель, виведення земель з сільськогосподарського обороту, змиття гумусного шару, порушення структури ґрунту [16].

Об'єктивна сторона злочину — це дія або бездіяльність щодо забруднення атмосферного повітря або зміни його природних властивостей, якщо це створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи для довкілля.

Забруднення — це, наприклад, викиди токсичних або інших шкідливих речовин в атмосферу з перевищенням допустимих концентрацій. Інші зміни природних властивостей атмосфери — це зміна складу повітря в певній місцевості внаслідок будь-яких дослідів або дій з хімічними речовинами чи іншими властивостями.

Між порушенням спеціальних правил та наслідками у вигляді створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи для довкілля має бути встановлений причинний зв'язок.

Суб'єктивна сторона вказаних злочинів характеризується умислом або необережністю.

Суб'єктами злочинів можуть бути будь-які особи, як приватні так і службові.

Ст.240 передбачає наявність предмету. Предметом цього злочину є надра і корисні копалини, крім загальнопоширених. Предметом злочину ст.241 є атмосферне повітря, що знаходиться у відкритому просторі над територією України [17].

Покарання, які застосовуються за злочини:

- Покарання за злочин: за ч. 1 ст. 239 — штраф до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років; за ч. 2 ст. 239 — обмеження волі на строк від двох до п'яти років або позбавлення волі на той самий строк, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого.
- Покарання за злочин: за ч. 1 ст. 240 — штраф до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеження волі на строк до двох років; за ч. 2 ст. 240 — обмеження волі на строк від двох до п'яти років або позбавлення волі на той самий строк, з конфіскацією незаконно добутого і знарядь видобування.
- Покарання за злочин: за ст. 254 — штраф до двохсот п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеження волі на строк до двох років, або позбавлення волі на той самий строк, з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого.
- Покарання за злочин: за ч. 1 ст. 241 — штраф від ста до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеження волі на строк до трьох років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на той самий строк або без такого; за ч. 2 ст. 241 — обмеження волі на строк від двох до п'яти років або позбавлення волі на той самий строк, із позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого [18].

Злочини у сфері охорони водних ресурсів.

Усі води (водні об'єкти) на території України є національним надбанням народу України, однією з природних основ його економічного розвитку і соціального добробуту.

Водні ресурси забезпечують існування людей, тваринного і рослинного світу і є обмеженими та уразливими природними об'єктами.

В умовах нарощування антропогенних навантажень на природне середовище, розвитку суспільного виробництва і зростання матеріальних потреб виникає необхідність розробки і додержання особливих правил користування водними ресурсами, раціонального їх використання та екологічно спрямованого захисту.

Води - усі води (поверхневі, підземні, морські), що входять до складу природних ланок кругообігу води.

Води підземні - води, що знаходяться нижче рівня земної поверхні в товщах гірських порід верхньої частини земної кори в усіх фізичних станах.

Води поверхневі - води різних водних об'єктів, що знаходяться на земній поверхні [19].

Злочини ст.242 і ст.244 мають предмет. Зокрема, предметом злочину ст.242 є всі водні об'єкти на території України, що беруть участь в кругообігу вод і нерозривно пов'язані з довкіллям. Це — ріки, озера, водосховища, канали, ставки, підземні води, джерела, морські затоки, протоки, лимани та інші водоймища, що знаходяться на поверхні або під землею, включені та не включені до господарського обороту. Предметом злочину ст.244 є континентальний шельф України. Континентальний шельф України — це поверхня і надра морського дна до глибини 200м., що примикають до території України.

Не визнаються предметом злочину, передбаченого ст, 242: а) внутрішні морські води та територіальне море; б) технічні місткості і накопичувачі води, які безпосередньо включені у технічне або споживче використання, вилучені з природного кругообігу і процес обміну водних мас в яких повністю контролюється людиною (цистерни, системи оборотного водопостачання, опалювальні та охолоджувальні прилади, ставки для нагромадження стічних вод тощо); в) природні або штучні западини, в яких води немає постійно (наприклад, осушені болота, давні гирла рік, солончаки на місці висохлих озер) [20].

Об'єктивна сторона злочину ст.242 проявляється в порушенні правил охорони вод (водних об'єктів), якщо це спричинило забруднення поверхневих чи підземних вод і водоносних горизонтів, джерел питних, лікувальних вод або зміну їхніх природних властивостей, або виснаження водних джерел і створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи для довкілля.

Між забрудненням вказаних водних джерел і наслідками, що настали внаслідок цього, має бути встановлений причинний зв'язок.

Об'єктивна сторона злочину ст.243 визначається законом як забруднення моря і проявляється в таких двох формах:

- в порушенні спеціальних правил з матеріалами чи речовинами, шкідливими для життя чи здоров'я людей або живих ресурсів моря;
- у незаконному скиданні чи похованні вказаних матеріалів, речовин та відходів.

Важливе значення у визначенні об'єктивної сторони цього складу має така ознака, як місце вчинення злочину. Забруднення моря шляхом порушення спеціальних правил поводження з певними речовинами, матеріалами, відходами здійснюється в межах внутрішніх морських або територіальних вод України, або вод виняткової (морської) економічної зони України, а забруднення шляхом незаконного скидання вказаних речовин і відходів, їх поховання — в межах внутрішніх морських територіальних вод України або у відкритому морі.

Як наслідок вказаних дій необхідно встановити наявність забруднення моря і створення небезпеки для життя і здоров'я людей або живих ресурсів моря, чи можливість перешкодити законним видам використання моря внаслідок вказаного забруднення [21].

До внутрішніх морських вод відносяться води портів, заток, бухт, лиманів, береги яких повністю належать Україні. Територіальні води — це морський пояс, який примикає до сухопутної території України (шириною 12 морських миль). Відкрите море — це весь морський простір, який не входить в територіальні і внутрішні води України або іншої держави і на який не поширюється нічий суверенітет.

Об'єктивна сторона злочину, передбаченого ч. 1 ст. 244, характеризується дією або бездіяльністю і виражається: в порушенні законодавства про континентальний шельф України, що заподіяло істотну шкоду, а також невжитті особою, що відповідає за експлуатацію технологічних установок або інших джерел небезпеки в зоні безпеки, заходів для захисту живих організмів моря від дії шкідливих відходів або небезпечних випромінювань та енергії, якщо це створило небезпеку їх загибелі або загрожувало життю чи здоров'ю людей.

Суб'єктивна сторона злочинів проявляється, як в умислі, так і в необережності [22].

Суб'єктом злочину за ст.242 і 243 може бути будь-яка особа, в тому числі службова. Суб'єкт злочину за ч. 1 ст. 244 — громадяни України, а також особи без громадянства. Суб'єктом злочину, передбаченого ч. 2 ст. 244, можуть бути тільки іноземці.

Покарання, які можуть застосовуватися за скоєння злочинів:

- Покарання за злочин: за ч. 1 ст. 242 — штраф від ста до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до п'яти років, або обмеження волі на той самий строк; за ч. 2 ст. 242 — обмеження волі на строк до п'яти років або позбавлення волі на той самий строк.

- Покарання за злочин: за ч. 1 ст. 243 — штраф від трьохсот до восьмисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеження волі на строк до трьох років, або позбавлення волі на той самий строк, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого; за ч. 2 ст. 243 — позбавлення волі на строк від двох до п'яти років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого; за ч. 3 ст. 243 — штраф від ста до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до п'яти років, або обмеження волі на строк до трьох років.
- Покарання за злочин: за ч. 1 ст. 244 — штраф від ста до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеження волі на строк до трьох років, або позбавлення волі на строк до двох років, з конфіскацією всіх знарядь, якими користувалася винувата особа для вчинення злочину або без такої; за ч. 2 ст. 244 — штраф від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або арешт на строк до шести місяців, з конфіскацією обладнання [23].

Злочини у сфері лісовикористання, захисту рослинного і тваринного середовища.

Лісові масиви — це значні за площею земельні ділянки, зайняті лісом, що являють собою сукупність землі, рослинності (дерева, чагарники), тварин, мікроорганізмів та інших компонентів, які за своїм розвитком біологічно впливають один на одного та на довкілля.

Зелені насадження навколо населених пунктів, вздовж автомобільних залізниць або інші такого типу насадження виконують різні охоронні функції: санітарно-гігієнічні, оздоровчі, водозахисні, протиерозійні тощо.

Порубка дерев в містах, селищах, інших населених пунктах (в парках, скверах, садах, на вулицях, на територіях підприємств, організацій, в придорожніх смугах, а також на сільгоспугіддях, садибах, дачних ділянках тощо) не охоплюється ознаками цього злочину і може бути кваліфікована як викрадення чужого майна. Заготівля поваленого вітром лісу (буреломного) розглядається як самоуправство. Викрадення зрубаної деревини є злочином проти власності.

Поняттям рослин охоплюються не тільки живі виростаючі їх види, а й насінневий або посадочний матеріал (насіння, цибулини, бульби), а так само відповідна сільськогосподарська продукція (зерно, плоди тощо). Тяжкими наслідками слід визнати заподіяння значної матеріальної шкоди, зараження хворобами або загибель значної частини площ лісу, залишення великої площі землі без посадок тощо [24].

Полювання — це висліджування з метою здобичі, переслідування і сама здобич (відлов, відстріл диких звірів та птахів). До полювання прирівнюється також перебування в мисливських угіддях з мисливськими

об'єктами, рушницями чи іншими знаряддями здобичі, а також із здобутою продукцією.

Для ряду злочинів характерним є предмет. Предметом злочину ст.245 є лісові масиви, зелені насадження навколо населених пунктів, вздовж залізниць або інші такі насадження. Предметом злочину ст.252 є території, взяті під охорону держави, та об'єкти природно-заповідного фонду. До них відносяться такі об'єкти природи, які являють собою велику наукову, історичну цінність, а також цінність в лікувально-оздоровчому плані. Наприклад, Нікітський ботанічний сад у Криму, Тростянецький парк в Сумській області, Дніпровські пороги в Запорізькій області, Одеські катакомби, Володимирська гірка в Києві. До об'єктів природно-заповідного фонду належать території та об'єкти систематичного нагляду, проведення комплексних досліджень і вивчення природних процесів та явищ, а також розробки наукових основ охорони довкілля. Предметом злочину ст.246 є ліс, тобто дерева і чагарники в природному стані, які невідокремлені від коріння і зростають у всіх лісах, незалежно від їх характеру, а також у заповідниках, на територіях і об'єктах природно-заповідного фонду або в інших лісах, що особливо охороняються. Предметом незаконного полювання є дикі звірі та птахи, які перебувають у стані природної волі та відносяться до так званого мисливського фонду. Мисливський фонд це перелік видів дичини, на яку можна полювати за умови дотримання всіх правил полювання. Предметом цього злочину є риба різних видів, дельфіни, креветки, кальмари, восьминоги, раки, краби та інші водні тварини, які знаходяться в стані природної волі, а також морські водорості і трави, що мають промислове значення для виробництва добрива, медичних препаратів і продуктів харчування.

Незаконна ловля таких водних тварин, як видри, ондатри, та інших кваліфікується як незаконне полювання.

Дії осіб, винних в незаконному вилові риби, добуванні водних тварин, які вирощуються різними підприємствами та організаціями в спеціально обладнаних або пристосованих водоймах, або заволодіння рибою, водними тваринами, відловленими цими організаціями або які знаходяться в розплідниках, у вольєрах диких тварин, птахів, підлягають кваліфікації як викрадення чужого майна [25].

З об'єктивної сторони злочин ст.245 проявляється в знищенні або пошкодженні лісових масивів, зелених насаджень навколо населених пунктів, вздовж залізниць або інших таких насаджень вогнем чи іншим загально небезпечним способом.

Під знищенням розуміється повна загибель лісового масиву, припинення його існування, пошкодження — це часткова його загибель.

Об'єктивна сторона злочину ст.252 проявляється в знищенні чи пошкодженні зазначених територій. Знищення передбачає повну ліквідацію природного об'єкта, що становить комплекс природних цінностей або основної його частини, внаслідок чого природний об'єкт перестає існувати в науковому, оздоровчому або культурно-освітньому значенні. Пошкодження

означає приведення природного об'єкта в часткову непридатність, якщо він значно втрачає своє вказане значення і не може бути використаний повною мірою.

Об'єктивна сторона злочину ст.246 проявляється в незаконній порубці лісу, тобто у відділенні дерев, що знаходяться в лісі, від кореня незалежно від засобів, що використовуються для цього, і способів (за допомогою сокири, пилки або механічної тяги тощо). Незаконною визнається порубка лісу без відповідного дозволу (тобто лісопорубного квитка чи ордера), виданого відповідним органом або, хоч і за лісопорубним квитком або ордером, але не на відведеній ділянці, в більшій, ніж дозволено кількості, не тих порід дерев або недозволеним способом. Закінченим злочин є з моменту, коли дерева зрубані і цим заподіяна істотна шкода.

Об'єктивна сторона злочину ст.247 полягає в порушенні правил, установлених для боротьби зі шкідниками і хворобами рослин, та інших вимог законодавства про захист рослин, що спричинило тяжкі наслідки, між якими і вказаними порушеннями є причинний зв'язок [11].

Об'єктивна сторона злочину ст.248 проявляється в незаконному полюванні, тобто в порушенні правил полювання, якщо воно заподіяло істотну шкоду, а також незаконному полюванні в заповідниках або на інших територіях та об'єктах природно-заповідного фонду, або полюванні на звірів, птахів чи інші види тваринного світу, що занесені до Червоної книги України. Полювання в заборонений час — це полювання в час, коли воно повністю заборонене або стосується лише тих звірів або птахів, на яких полювати заборонено саме в цей проміжок часу, а також полювання в заборонених місцях — де воно заборонено взагалі або може проводитися лише за спеціальним дозволом, наприклад, заповідники, зелені зони навколо міст та населених пунктів, в самих населених пунктах тощо.

Об'єктивна сторона злочину ст.249 проявляється в незаконному зайнятті рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом, якщо воно заподіяло істотну шкоду.

Об'єктивна сторона злочину ст.250 проявляється в проведенні вибухових робіт з порушенням правил охорони рибних запасів або диких водних тварин.

Для відповідальності не потрібне настання шкідливих наслідків, досить самого факту проведення вибухових робіт з порушенням правил рибоохорони.

Об'єктивна сторона злочину ст.251 характеризується такими ознаками: наявністю дії або бездіяльності, що полягає, наприклад, в неправильному лікуванні тварин, неприйнятті заходів для виявлення діагнозу захворювання тощо.

Наслідками злочину є поширення епізоотії, тобто заразливих хвороб тварин, що відрізняються безперервністю та масовістю епізоотичного процесу (наприклад, ящур тощо), або інші тяжкі наслідки (наприклад, велика пошесть тварин чи птахів, масова загибель риби, дичини, бджіл, захворювання людей від хвороб, загальних для людей і тварин тощо).

Між порушенням ветеринарних правил і цими наслідками слід встановлювати причинний зв'язок [7].

Суб'єктивна сторона характеризується умислом чи (або) необережністю.

Суб'єктами даних злочинів можуть бути будь-які особи.

Покараннями за злочини можуть бути:

- Покарання за злочин: за ч. 1 ст. 245 — обмеження волі на строк від двох до п'яти років або позбавлення волі на той самий строк; за ч. 2 ст. 245 — позбавлення волі на строк від п'яти до десяти років.
- Покарання за злочин: за ч. 1 ст. 252 — штраф від ста до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеження волі на строк до трьох років; за ч. 2 ст. 252 — позбавлення волі на строк від п'яти до дванадцяти років.
- Покарання за злочин: за ст. 246 — штраф від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або арешт на строк до шести місяців, або обмеження волі на строк до трьох років, або позбавлення волі на той самий строк, з конфіскацією незаконно добутого.
- Покарання за злочин: за ст. 247 — штраф до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеження волі на строк до двох років.
- Покарання за злочин: за ч. 1 ст. 248 — штраф до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеження волі на строк до трьох років, з конфіскацією знарядь і засобів полювання та всього добутого; за ч. 2 ст. 248 — штраф від ста до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеження волі на строк до п'яти років, або позбавлення волі на той самий строк, з конфіскацією знарядь і засобів полювання та всього здобутого.
- Покарання за злочин: за ч. 1 ст. 249 — штраф до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеження волі на строк до трьох років, з конфіскацією знарядь і засобів промислу та всього добутого; за ч. 2 ст. 249 — штраф від ста до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеження волі на строк до трьох років, або позбавлення волі на той самий строк, з конфіскацією знарядь і засобів промислу та всього здобутого.
- Покарання за злочин: за ст. 250 — штраф до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або арешт на строк до шести місяців, або обмеження волі на строк від двох до п'яти років, або позбавлення волі на строк до трьох років.
- Покарання за злочин: за ст. 251 — штраф від ста до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до п'яти років, або обмеження волі на строк до трьох років, або позбавлення волі на той самий строк [21].

Отже, розглянуті специфічні особливості злочинів проти

навколишнього природного середовища дозволяють вважати їх самостійною групою злочинів, що і було реалізовано з прийняттям чинного КК.

5.2 Кримінальний процес

Завдання та принципи кримінального процесу.

Кримінальний процес - це врегульована законом діяльність органів дізнання, слідчого, прокурора, слідчого судді і суду, а також інших осіб, спрямована на швидке і повне розкриття злочинів, викриття винних; встановлення об'єктивної істини, забезпечення правильного застосування закону, захист суспільства і громадян від злочинних зазіхань, здійснення правосуддя.

З визначення кримінального процесу випливають його завдання, сформульовані вст. 2 КПКУ: «Завданнями кримінального провадження є захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура» [10].

Зміст та форма кримінального провадження повинні відповідати загальним засадам кримінального провадження, до яких, зокрема, відносяться:

- ✓ верховенство права;
- ✓ законність;
- ✓ рівність перед законом і судом;
- ✓ повага до людської гідності;
- ✓ забезпечення права на свободу та особисту недоторканність;
- ✓ недоторканність житла чи іншого володіння особи;
- ✓ таємниця спілкування;
- ✓ невтручання у приватне життя;
- ✓ недоторканність права власності;
- ✓ презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини;
- ✓ свобода від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї;
- ✓ заборона двічі притягувати до кримінальної відповідальності за одне і те саме правопорушення;
- ✓ забезпечення права на захист;
- ✓ доступ до правосуддя та обов'язковість судових рішень;
- ✓ змагальність сторін та свобода в поданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості;
- ✓ безпосередність дослідження показань, речей і документів;
- ✓ забезпечення права на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності;

- ✓ публічність;
- ✓ диспозитивність;
- ✓ гласність і відкритість судового провадження та його повне фіксування технічними засобами;
- ✓ розумність строків;
- ✓ мова, якою здійснюється кримінальне провадження[10].

Розглянемо більш докладно значення кожного з цих принципів.

Верховенство права - відповідно до цього принципу людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Принцип верховенства права у кримінальному провадженні застосовується з урахуванням практики Європейського суду з прав людини.

Законність - під час кримінального провадження суд, слідчий суддя, прокурор, керівник органу досудового розслідування, слідчий, інші службові особи органів державної влади зобов'язані неухильно додержуватися вимог Конституції України, КПКУ, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, вимог інших актів законодавства. Прокурор, керівник органу досудового розслідування, слідчий зобов'язані всебічно, повно і неупереджено дослідити обставини кримінального провадження, виявити як ті обставини, що викривають, так і ті, що виправдовують підозрюваного, обвинуваченого, а також обставини, що пом'якшують чи обтяжують його покарання, надати їм належну правову оцінку та забезпечити прийняття законних і неупереджених процесуальних рішень. У разі якщо норми КПКУ суперечать міжнародному договору застосовуються положення відповідного міжнародного договору України, враховується практика Європейського суду з прав людини.

Рівність перед законом і судом - не може бути привілеїв чи обмежень у процесуальних правах за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних чи інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, громадянства, освіти, роду занять, а також за мовними або іншими ознаками. Певні категорії осіб (неповнолітні, іноземці, особи з розумовими і фізичними вадами тощо) під час кримінального провадження користуються додатковими гарантіями.

Повага до людської гідності - під час кримінального провадження повинна бути забезпечена повага до людської гідності, прав і свобод кожної особи. Забороняється під час кримінального провадження піддавати особу катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поводженню чи покаранню, вдаватися до погроз застосування такого поводження, утримувати особу у принизливих умовах, примушувати до дій, що принижують її гідність. Кожен має право захищати усіма засобами, що не заборонені законом, свою людську гідність, права, свободи та інтереси, порушені під час здійснення кримінального провадження.

Забезпечення права на свободу та особисту недоторканність - під час кримінального провадження ніхто не може триматися під вартою, бути затриманим або обмеженим у здійсненні права на вільне пересування в

інший спосіб через підозру або обвинувачення у вчиненні кримінального правопорушення інакше як на підставах та в порядку, передбачених законом. Кожен, кого затримано через підозру або обвинувачення у вчиненні кримінального правопорушення або інакше позбавлено свободи, повинен бути в найкоротший строк доставлений до слідчого судді для вирішення питання про законність та обґрунтованість його затримання, іншого позбавлення свободи та подальшого тримання. Затримана особа негайно звільняється, якщо протягом сімдесяти двох годин з моменту затримання їй не вручено вмотивованого судового рішення про тримання під вартою. Про затримання особи, взяття її під варту або обмеження в праві на вільне пересування в інший спосіб, а також про її місце перебування має бути негайно повідомлено її близьких родичів, членів сім'ї чи інших осіб за вибором цієї особи в порядку, передбаченому законом. Кожен, хто понад передбачений законом строк, тримається під вартою або позбавлений свободи в інший спосіб, має бути негайно звільнений.

Недоторканність житла чи іншого володіння особи - не допускається проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше як за вмотивованим судовим рішенням, крім випадків, передбачених законом.

Таємниця спілкування - під час кримінального провадження кожному гарантується таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, інших форм спілкування. Втручання у таємницю спілкування можливе лише на підставі судового рішення у випадках, передбачених КПК, з метою виявлення та запобігання тяжкому чи особливо тяжкому злочину, встановлення його обставин, особи, яка вчинила злочин, якщо в інший спосіб неможливо досягти цієї мети. Інформація, отримана внаслідок втручання у спілкування, не може бути використана інакше як для вирішення завдань кримінального провадження.

Невтручання у приватне життя - під час кримінального провадження кожному гарантується невтручання у приватне (особисте і сімейне) життя. Ніхто не може збирати, зберігати, використовувати та поширювати інформацію про приватне життя особи без її згоди, крім випадків, передбачених законом. Кожен, кому наданий доступ до інформації про приватне життя, зобов'язаний запобігати розголошенню такої інформації.

Недоторканність права власності - позбавлення або обмеження права власності під час кримінального провадження здійснюється лише на підставі вмотивованого судового рішення, ухваленого в порядку, передбаченому КПКУ. На підставах та в порядку, передбаченому КПКУ, допускається тимчасове вилучення майна без судового рішення.

Презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини - особа вважається невинуватою у вчиненні кримінального правопорушення і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено у порядку, передбаченому законом і встановлено обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили. Ніхто не зобов'язаний доводити

свою невинуватість у вчиненні кримінального правопорушення і має бути виправданим, якщо сторона обвинувачення не доведе винуватість особи поза розумним сумнівом. Підозра, обвинувачення не можуть ґрунтуватися на доказах, отриманих незаконним шляхом. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на користь такої особи.

Свобода від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї - жодна особа не може бути примушена визнати свою винуватість у вчиненні кримінального правопорушення або примушена давати пояснення, показання, які можуть стати підставою для підозри, обвинувачення у вчиненні нею кримінального правопорушення. Кожна особа має право не говорити нічого з приводу підозри чи обвинувачення проти неї, у будь-який момент відмовитися відповідати на запитання, а також бути негайно повідомленою про ці права. Жодна особа не може бути примушена давати пояснення, показання, які можуть стати підставою для підозри, обвинувачення у вчиненні її близькими родичами чи членами її сім'ї кримінального правопорушення.

Заборона двічі притягувати до кримінальної відповідальності за одне і те саме правопорушення - ніхто не може бути двічі обвинуваченим або покараним за кримінальне правопорушення, за яким він був виправданий або засуджений на підставі вироку суду, що набрав законної сили. Кримінальне провадження підлягає негайному закриттю, якщо стане відомо, що по тому самому обвинуваченню існує вирок суду, який набрав законної сили.

Забезпечення права на захист - підозрюваний, обвинувачений, виправданий, засуджений має право на захист, яке полягає у наданні йому можливості надати усні або письмові пояснення з приводу підозри чи обвинувачення, право збирати і подавати докази, брати особисту участь у кримінальному провадженні, користуватися правовою допомогою захисника, а також реалізовувати інші процесуальні права. Слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд зобов'язані роз'яснити підозрюваному, обвинуваченому його права та забезпечити право на кваліфіковану правову допомогу з боку обраного ним або призначеного захисника. У окремих випадках правова допомога надається безоплатно за рахунок держави.

Доступ до правосуддя та обов'язковість судових рішень - кожному гарантується право на справедливий розгляд та вирішення справи в розумні строки незалежним і неупередженим судом, створеним на підставі закону. Вирок та ухвала суду, що набрали законної сили є обов'язковими і підлягають безумовному виконанню на всій території України. Кожен має право на участь у розгляді в суді будь-якої інстанції справи, що стосується його прав та обов'язків. Якщо інше не передбачено законом, здійснення кримінального провадження не може бути перешкодою для доступу особи до інших засобів правового захисту, якщо під час кримінального провадження порушуються її права, гарантовані Конституцією України та міжнародними договорами України.

Змагальність сторін та свобода в поданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості - кримінальне провадження здійснюється на основі змагальності, що передбачає самостійне обстоювання стороною обвинувачення і стороною захисту їхніх правових позицій, прав, свобод і законних інтересів засобами, передбаченими законом. Сторони кримінального провадження мають рівні права на збирання та подання до суду речей, документів, інших доказів, клопотань, скарг, а також на реалізацію інших процесуальних прав. Під час кримінального провадження функції державного обвинувачення, захисту та судового розгляду не можуть покладатися на один і той самий орган чи службу особу. Повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, звернення з обвинувальним актом та підтримання державного обвинувачення у суді здійснюється прокурором. В окремих випадках повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального правопорушення може здійснюватися слідчим за погодженням із прокурором, а обвинувачення може підтримуватися потерпілим, його представником. Захист здійснюється підозрюваним або обвинуваченим, його захисником або законним представником. Суд, зберігаючи об'єктивність та неупередженість, створює необхідні умови для реалізації сторонами їхніх процесуальних прав та виконання процесуальних обов'язків.

Безпосередність дослідження показань, речей і документів - суд досліджує докази безпосередньо. Показання учасників кримінального провадження суд отримує усно. Не можуть бути визнані доказами відомості, що містяться в показаннях, речах і документах, які не були предметом безпосереднього дослідження суду. Суд може прийняти як доказ показання осіб, які не дають їх безпосередньо в судовому засіданні, лише у випадках, передбачених КПК. Сторона обвинувачення зобов'язана забезпечити присутність під час судового розгляду свідків обвинувачення з метою реалізації права сторони захисту на допит перед незалежним та неупередженим судом.

Забезпечення права на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності - кожному гарантується право на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності суду, слідчого судді, прокурора, слідчого в порядку, передбаченому законом. Гарантується право на перегляд вироку, ухвали суду, що стосується прав, свобод чи інтересів особи, судом вищого рівня, незалежно від того, чи брала така особа участь у судовому розгляді.

Публічність - прокурор, слідчий зобов'язані в межах своєї компетенції розпочати досудове розслідування в кожному випадку безпосереднього виявлення ознак кримінального правопорушення (за виключенням випадків, коли кримінальне провадження може бути розпочате лише на підставі заяви потерпілого) або в разі надходження заяви (повідомлення) про вчинення кримінального правопорушення, а також вжити всіх передбачених законом заходів для встановлення події кримінального правопорушення та особи, яка його вчинила.

Диспозитивність - сторони кримінального провадження є вільними у використанні своїх прав у межах та у спосіб, передбачені законом. Відмова прокурора від підтримання державного обвинувачення тягне за собою закриття кримінального провадження, крім випадків, передбачених КПК. Слідчий суддя, суд у кримінальному провадженні вирішують лише ті питання, що винесені на їх розгляд сторонами та віднесені до їх повноважень. Кримінальне провадження у формі приватного обвинувачення розпочинається лише на підставі заяви потерпілого. Відмова потерпілого, його представника від обвинувачення є безумовною підставою для закриття кримінального провадження у формі приватного обвинувачення.

Гласність і відкритість судового провадження та його повне фіксування технічними засобами - учасники судового провадження, а також особи, які не брали участі у кримінальному провадженні, якщо суд вирішив питання про їхні права, свободи, інтереси чи обов'язки, не можуть бути обмежені у праві на отримання в суді як усної, так і письмової інформації щодо результатів судового розгляду та у праві на ознайомлення з процесуальними рішеннями й отримання їх копій. Ніхто не може бути обмежений у праві на отримання в суді інформації про дату, час і місце судового розгляду та про ухвалені в ньому судові рішення, крім випадків, установлених законом. Кримінальне провадження в судах усіх інстанцій здійснюється відкрито. Слідчий суддя, суд може прийняти рішення про здійснення кримінального провадження у закритому судовому засіданні впродовж усього судового провадження або його окремої частини лише у випадках:

- ✓ якщо обвинуваченим є неповнолітній;
- ✓ розгляду справи про злочин проти статевої свободи та статевої недоторканості особи;
- ✓ необхідності запобігти розголошенню відомостей про особисте та сімейне життя чи обставин, які принижують гідність особи;
- ✓ якщо здійснення провадження у відкритому судовому засіданні може призвести до розголошення таємниці, що охороняється законом;
- ✓ необхідності забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні.

Особисті записи, листи, зміст особистих телефонних розмов, телеграфних та інших повідомлень можуть бути оголошені у відкритому судовому засіданні, якщо слідчий суддя, суд не прийме рішення про їх дослідження у закритому судовому засіданні. Кримінальне провадження у закритому судовому засіданні суд здійснює з додержанням правил судочинства. На судовому розгляді в закритому судовому засіданні можуть бути присутні лише сторони та інші учасники кримінального провадження. Під час судового розгляду забезпечується повне фіксування судового засідання за допомогою звукозаписувального технічного засобу. Офіційним записом судового засідання є лише технічний запис, здійснений судом у порядку, передбаченому КПКУ. Кожен, хто присутній в залі

судового засідання, може вести стенограму, робити нотатки, використовувати портативні аудіозаписуючі пристрої. Проведення в залі судового засідання фотозйомки, відеозапису, транслявання судового засідання по радіо і телебаченню, а також проведення звукозапису із застосуванням стаціонарної апаратури допускаються на підставі ухвали суду, що приймається з урахуванням думки сторін та можливості проведення таких дій без шкоди для судового розгляду. Судове рішення, ухвалене у відкритому судовому засіданні, проголошується прилюдно. Якщо судовий розгляд відбувався у закритому судовому засіданні, судове рішення проголошується прилюдно з пропуском інформації, для дослідження якої проводилося закрите судове засідання та яка на момент проголошення судового рішення підлягає подальшому захисту від розголошення.

Розумні строки - під час кримінального провадження кожна процесуальна дія або процесуальне рішення повинні бути виконані або прийняті в розумні строки. Розумними вважаються строки, що є об'єктивно необхідними для виконання процесуальних дій та прийняття процесуальних рішень. Проведення досудового розслідування у розумні строки забезпечує прокурор, слідчий суддя (в частині строків розгляду питань, віднесених до його компетенції), а судового провадження - суд.

Критеріями для визначення розумності строків кримінального провадження є:

- ✓ складність кримінального провадження, яка визначається з урахуванням кількості підозрюваних, обвинувачуваних та кримінальних правопорушень, щодо яких здійснюється провадження, обсягу та специфіки процесуальних дій, необхідних для здійснення досудового розслідування тощо;
- ✓ поведінка учасників кримінального провадження;
- ✓ спосіб здійснення слідчим, прокурором і судом своїх повноважень.

Кримінальне провадження щодо особи, яка тримається під вартою, неповнолітньої особи має бути здійснено невідкладно і розглянуто в суді першочергово. Кожен має право, щоб обвинувачення щодо нього в найкоротший строк або стало предметом судового розгляду, або щоб відповідне кримінальне провадження щодо нього було закрите. Підозрюваний, обвинувачений, потерпілий мають право на звернення до прокурора, слідчого судді або суду з клопотанням, в якому викладаються обставини, що обумовлюють необхідність здійснення кримінального провадження (або окремих процесуальних дій) у більш короткі строки, ніж ті, що передбачені КПК.

Мова, якою здійснюється кримінальне провадження - кримінальне провадження здійснюється державною мовою. Сторона обвинувачення, слідчий суддя та суд складають процесуальні документи державною мовою. Особа повідомляється про підозру у вчиненні кримінального правопорушення державною мовою або будь-якою іншою мовою, якою вона достатньо володіє для розуміння суті підозри у вчиненні кримінального

правопорушення. Слідчий суддя, суд, прокурор, слідчий забезпечують учасникам кримінального провадження, які не володіють чи недостатньо володіють державною мовою, право давати показання, заявляти клопотання і подавати скарги, виступати в суді рідною або іншою мовою, якою вони володіють, користуючись у разі необхідності послугами перекладача. Судові рішення, якими суд закінчує судовий розгляд по суті, надаються сторонам кримінального провадження або особі, стосовно якої вирішено питання щодо застосування примусових заходів виховного або медичного характеру, а також представнику юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, у перекладі на їхню рідну або іншу мову, якою вони володіють. Переклад інших процесуальних документів кримінального провадження, надання копій, здійснюється лише за клопотанням зазначених осіб. Переклад судових рішень та інших процесуальних документів кримінального провадження засвідчується підписом перекладача.

Зміст та форма кримінального провадження за відсутності підозрюваного або обвинуваченого (*in absentia*) повинні відповідати загальним засадам кримінального провадження, з урахуванням особливостей, встановлених законом.

Сторона обвинувачення зобов'язана використати всі передбачені законом можливості для дотримання прав підозрюваного чи обвинуваченого (зокрема, прав на захист, на доступ до правосуддя, таємницю спілкування, невтручання у приватне життя) у разі здійснення кримінального провадження за відсутності підозрюваного або обвинуваченого (*in absentia*) [10].

Докази в кримінальному процесі та його етапи.

Порядок провадження по кримінальній справі називають процесуальною формою діяльності органів відзнаки, досудового слідства, прокуратури і суду, а також всіх осіб, що приймають участь у справі. Цей порядок охоплює:

- ✓ послідовність руху кримінальної справи від однієї стадії до іншої,
- ✓ коло учасників процесу на різних стадіях і їх процесуальний статус,
- ✓ підстави, умови і порядок провадження слідчих дій по збиранню доказів,
- ✓ перелік джерел доказів,
- ✓ підстави і процесуальний порядок застосування різноманітного роду заходів кримінально-процесуального примусу,
- ✓ порядок процесуального оформлення зроблених дій і прийнятих рішень.

Такий порядок є єдиним для всіх справ, незалежно від характеру і тяжкості злочину, що є гарантією захисту від сваволі посадових осіб, які ведуть процес. Таким чином, значення кримінально-процесуальної форми полягає в забезпеченні законності процесу і гарантії захисту прав законних інтересів учасників процесу.

Кожна стадія поруч із загальними задачами кримінального процесу, має свої задачі й особливості провадження. У кримінальному процесі України нараховується вісім стадій:

- 1 - порушення кримінальної справи;
- 2 - досудове розслідування;
- 3 - попередній розгляд справи;
- 4 - судовий розгляд;
- 5 - апеляційне провадження;
- 6 - виконання вироку;
- 7 - провадження в порядку нагляду;
- 8 - перегляд судового рішення в порядку виключного провадження.

З цього можна зробити висновок, що сукупність стадій утворює системукримінального процесу.

Доказами в кримінальному провадженні є фактичні дані, отримані у законному порядку, на підставі яких слідчий, прокурор, слідчий суддя і суд встановлюють наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню. Джерелами доказів є показання, речові докази, документи, висновки експертів, які мають бути належними та допустимими.

Належними є докази, які прямо чи непрямо підтверджують існування чи відсутність обставин, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, та інших обставин, які мають значення для кримінального провадження. Доказ визнається допустимим, якщо він отриманий у законному порядку. Недопустимий доказ не може бути використаний при прийнятті процесуальних рішень, на нього не може посылатися суд при ухваленні судового рішення.

Недопустимими є докази, отримані внаслідок істотного порушення прав та свобод людини, гарантованих Конституцією та законами України, міжнародними договорами.

Суд вирішує питання допустимості доказів під час їх оцінки в нарадчій кімнаті під час ухвалення судового рішення. Сторони кримінального провадження, потерпілий, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, мають право під час судового розгляду подавати клопотання про визнання доказів недопустимими, а також наводити заперечення проти визнання доказів недопустимими [10].

Учасники процесу, їх права та обов'язки.

Відповідно до ст. 3 КПКУ сторони кримінального провадження –

- ✓ з боку обвинувачення: слідчий, керівник органу досудового розслідування, прокурор, а також потерпілий, його представник та законний представник у випадках, встановлених законом;
- ✓ з боку захисту: підозрюваний, обвинувачений (підсудний), засуджений, виправданий, особа, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішувалося питання про їх застосування, їхні захисники та законні представники.

Учасниками кримінального провадження є сторони кримінального провадження, потерпілий, його представник та законний представник, цивільний позивач, його представник та законний представник, цивільний

відповідач та його представник, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, особа, стосовно якої розглядається питання про видачу в іноземну державу (екстрадицію), заявник, свідок та його адвокат, понятій, заставодавець, перекладач, експерт, спеціаліст, секретар судового засідання, судовий розпорядник.

Відповідно до ст. 42 КПКУ **підозрюваним** є особа, якій повідомлено про підозру, особа, яка затримана за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення, або особа, щодо якої складено повідомлення про підозру, однак його не вручено їй внаслідок невстановлення місцезнаходження особи, проте вжито заходів для вручення.

Обвинуваченим (підсудним) є особа, обвинувальний акт щодо якої переданий до суду.

І підозрюваний, і обвинувачений мають право:

- 1) знати, у вчиненні якого кримінального правопорушення його підозрюють, обвинувачують;
- 2) бути чітко і своєчасно повідомленим про свої права;
- 3) на першу вимогу мати захисника і побачення з ним до першого допиту з дотриманням умов, що забезпечують конфіденційність спілкування, а також після першого допиту - мати такі побачення без обмеження їх кількості й тривалості; на участь захисника у проведенні допиту та інших процесуальних дій; на відмову від захисника в будь-який момент кримінального провадження; на отримання правової допомоги захисника за рахунок держави у випадках, передбачених законом, що регулює надання безоплатної правової допомоги, в тому числі у зв'язку з відсутністю коштів на її оплату;
- 4) не говорити нічого з приводу підозри проти нього, обвинувачення або у будь-який момент відмовитися відповідати на запитання;
- 5) давати пояснення, показання з приводу підозри, обвинувачення чи в будь-який момент відмовитися їх давати;
- 6) вимагати перевірки обґрунтованості затримання;
- 7) у разі затримання або застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою - негайне повідомлення членів сім'ї, близьких родичів чи інших осіб про затримання і місце свого перебування;
- 8) збирати і подавати слідчому, прокурору, слідчому судді докази;
- 9) брати участь у проведенні процесуальних дій;
- 10) під час проведення процесуальних дій ставити запитання, подавати свої зауваження та заперечення щодо порядку проведення дій, які заносяться до протоколу;
- 11) застосовувати технічні засоби при проведенні процесуальних дій, в яких він бере участь. Слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд мають право заборонити застосування технічних засобів при проведенні окремої процесуальної дії чи на певній стадії кримінального провадження з метою нерозголошення відомостей,

які містять таємницю, що охороняється законом, чи стосуються інтимного життя особи, про що виноситься (постановляється) вмотивована постанова (ухвала);

- 12) заявляти клопотання про проведення процесуальних дій, про забезпечення безпеки щодо себе, членів своєї сім'ї, близьких родичів, майна, житла тощо;
- 13) заявляти відводи;
- 14) ознайомлюватися з матеріалами досудового розслідування та вимагати відкриття матеріалів;
- 15) одержувати копії процесуальних документів та письмові повідомлення;
- 16) оскаржувати рішення, дії та бездіяльність слідчого, прокурора, слідчого судді;
- 17) вимагати відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду, в порядку, визначеному законом, а також відновлення репутації, якщо підозра, обвинувачення не підтвердилися;
- 18) користуватися рідною мовою, отримувати копії процесуальних документів рідною або іншою мовою, якою він володіє, та в разі необхідності користуватися послугами перекладача за рахунок держави[10].

Обвинувачений також має право:

- 1) брати участь під час судового розгляду у допиті свідків обвинувачення або вимагати їхнього допиту, а також вимагати виклику і допиту свідків захисту на тих самих умовах, що й свідків обвинувачення;
- 2) збирати і подавати суду докази;
- 3) висловлювати в судовому засіданні свою думку щодо клопотань інших учасників судового провадження;
- 4) виступати в судових дебатах;
- 5) ознайомлюватися з журналом судового засідання та технічним записом судового процесу, які йому зобов'язані надати уповноважені працівники суду, і подавати щодо них свої зауваження;
- 6) оскаржувати судові рішення та ініціювати їх перегляд, знати про подані на них апеляційні та касаційні скарги, заяви про їх перегляд, подавати на них заперечення.

Підозрюваний, обвинувачений мають також інші процесуальні права. Наприклад, іноземець, який тримається під вартою, має право на зустріч з представником дипломатичної чи консульської установи своєї держави, яку йому зобов'язана забезпечити адміністрація місця ув'язнення [10].

Підозрюваний, обвинувачений зобов'язаний:

- 1) прибути за викликом до слідчого, прокурора, слідчого судді, суду, а в разі неможливості прибути за викликом у призначений строк - заздалегідь повідомити про це зазначених осіб;
- 2) виконувати обов'язки, покладені на нього рішенням про застосування заходів забезпечення кримінального провадження;
- 3) підкорятися законним вимогам та розпорядженням слідчого, прокурора, слідчого судді, суду.

Виправданим у кримінальному провадженні є обвинувачений, виправдувальний вирок суду щодо якого набрав законної сили.

Засудженим у кримінальному провадженні є обвинувачений, обвинувальний вирок суду щодо якого набрав законної сили.

Якщо підозрюваним, обвинуваченим є неповнолітній або особа, визнана у встановленому законом порядку недієздатною чи обмежено дієздатною, до участі в процесуальній дії разом з ним залучається його **законний представник** (батьки (усиновлювачі), а в разі їх відсутності - опікуни чи піклувальники особи, інші повнолітні близькі родичі чи члени сім'ї, а також представники органів опіки і піклування, установ і організацій, під опікою чи піклуванням яких перебуває неповнолітній, недієздатний чи обмежено дієздатний).

Захисником є адвокат, який здійснює захист підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, виправданого, особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішувалося питання про їх застосування, а також особи, стосовно якої передбачається розгляд питання про видачу іноземній державі (екстрадицію). Одночасно брати участь у судовому розгляді можуть не більше п'яти захисників одного обвинуваченого.

Захисник користується процесуальними правами підозрюваного, обвинуваченого, захист якого він здійснює, крім процесуальних прав, реалізація яких здійснюється безпосередньо підозрюваним, обвинуваченим і не може бути доручена захиснику.

Захисник має право брати участь у проведенні допиту та інших процесуальних діях, що проводяться за участю підозрюваного, обвинуваченого, до першого допиту підозрюваного мати з ним конфіденційне побачення без дозволу слідчого, прокурора, суду, а після першого допиту - такі ж побачення без обмеження кількості та тривалості. Такі зустрічі можуть відбуватися під візуальним контролем уповноваженої службової особи, але в умовах, що виключають можливість прослуховування чи підслуховування.

Документи, пов'язані з виконанням захисником його обов'язків, без його згоди не підлягають огляду, вилученню чи розголошенню слідчим, прокурором, слідчим суддею, судом. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх службові особи зобов'язані виконувати законні вимоги захисника.

Потерпілим у кримінальному провадженні може бути фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або

майнової шкоди, а також юридична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди.

Протягом кримінального провадження *потерпілий має право:*

- 1) бути повідомленим про свої права та обов'язки;
- 2) знати сутність підозри та обвинувачення, бути повідомленим про обрання, зміну чи скасування щодо підозрюваного, обвинуваченого заходів забезпечення кримінального провадження та закінчення досудового розслідування;
- 3) подавати докази слідчому, прокурору, слідчому судді, суду;
- 4) заявляти відводи та клопотання;
- 5) за наявності відповідних підстав - на забезпечення безпеки щодо себе, близьких родичів чи членів своєї сім'ї, майна та житла;
- 6) давати пояснення, показання або відмовитися їх давати;
- 7) оскаржувати рішення, дії чи бездіяльність слідчого, прокурора, слідчого судді, суду;
- 8) мати представника та в будь-який момент кримінального провадження відмовитися від його послуг;
- 9) давати пояснення, показання рідною або іншою мовою, якою він вільно володіє, безоплатно за рахунок держави користуватися послугами перекладача в разі, якщо він не володіє державною мовою чи мовою, якою ведеться кримінальне провадження;
- 10) на відшкодування завданої кримінальним правопорушенням шкоди в порядку, передбаченому законом;
- 11) знайомитися з матеріалами, які безпосередньо стосуються вчиненого щодо нього кримінального правопорушення;
- 12) застосовувати технічні засоби при проведенні процесуальних дій, в яких він бере участь;
- 13) одержувати копії процесуальних документів та письмові повідомлення;
- 14) користуватися іншими правами[10].

Під час судового провадження в будь-якій інстанції *потерпілий має*

право:

- 1) бути завчасно поінформованим про час і місце судового розгляду;
- 2) брати участь у судовому провадженні;
- 3) брати участь у безпосередній перевірці доказів;
- 4) підтримувати обвинувачення в суді у випадку відмови прокурора від підтримання державного обвинувачення;
- 5) висловлювати свою думку під час вирішення питання про призначення покарання обвинуваченому, а також висловлювати свою думку при вирішенні питання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру;
- 6) знайомитися з судовими рішеннями, журналом судового засідання і технічним записом кримінального провадження в суді;
- 7) оскаржувати судові рішення[10].

На всіх стадіях кримінального провадження *потерпілий* має право примиритися з підозрюваним, обвинуваченим і укласти угоду про примирення.

Потерпілий зобов'язаний:

- 1) прийти за викликом до слідчого, прокурора, слідчого судді, суду, а в разі неможливості своєчасного прибуття - завчасно повідомити про це, а також про причини неможливості прибуття;
- 2) не перешкоджати встановленню обставин вчинення кримінального правопорушення;
- 3) не розголошувати без дозволу слідчого, прокурора, суду відомості, які стали йому відомі у зв'язку з участю у кримінальному провадженні і які становлять охоронювану законом таємницю.

Потерпілого у кримінальному провадженні може представляти ***представник*** - особа, яка у кримінальному провадженні має право бути захисником. Представником юридичної особи, яка є потерпілим, може бути її керівник, інша особа, уповноважена законом або установчими документами, працівник юридичної особи за довіреністю, а також особа, яка має право бути захисником у кримінальному провадженні.

Іншим учасником кримінального провадження є ***заявник*** - фізична або юридична особа, яка звернулася із заявою або повідомленням про кримінальне правопорушення до органу державної влади, уповноваженого розпочати досудове розслідування, і не є потерпілим.

Заявник має право:

- 1) отримати від органу, до якого він подав заяву, документ, що підтверджує її прийняття і реєстрацію;
- 2) подавати на підтвердження своєї заяви речі і документи;
- 3) отримати інформацію про закінчення досудового розслідування.

Цивільним позивачем у кримінальному провадженні є фізична особа, якій кримінальним правопорушенням або іншим суспільно небезпечним діянням завдано майнової та/або моральної шкоди, а також юридична особа, якій кримінальним правопорушенням або іншим суспільно небезпечним діянням завдано майнової шкоди, та яка пред'явила цивільний позов. Цивільний позивач має права та обов'язки, передбачені для потерпілого, а також має право підтримувати цивільний позов або відмовитися від нього до видалення суду в нарадчу кімнату для ухвалення судового рішення.

Цивільним відповідачем у кримінальному провадженні може бути фізична або юридична особа, яка в силу закону несе цивільну відповідальність за шкоду, завдану злочинними діями (бездіяльністю) підозрюваного, обвинуваченого або неосудної особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, та до якої пред'явлено цивільний позов.

Цивільний відповідач має права та обов'язки підозрюваного, обвинуваченого, в частині, що стосуються цивільного позову, а також має право визнавати позов повністю чи частково або заперечувати проти нього.

Представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження - особа, яка у кримінальному провадженні має право бути

захисником; керівник чи інша особа, уповноважена законом або установчими документами; працівник юридичної особи.

Протягом кримінального провадження **представник юридичної особи має право:**

- 1) знати, у зв'язку із вчиненням якого кримінального правопорушення здійснюється провадження щодо юридичної особи, та давати пояснення з цього приводу;
- 2) користуватися правовою допомогою;
- 3) збирати і подавати слідчому, прокурору, слідчому судді, суду докази;
- 4) брати участь у проведенні процесуальних дій;
- 5) під час проведення процесуальних дій ставити запитання, подавати свої зауваження та заперечення щодо порядку проведення дій, що заносяться до протоколу, а також знайомитися з протоколами слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, виконаних за його участі;
- 6) застосовувати технічні засоби під час проведення процесуальних дій, в яких він бере участь;
- 7) заявляти клопотання про проведення процесуальних дій, про забезпечення безпеки щодо себе, членів своєї сім'ї, близьких родичів, майна, житла тощо;
- 8) заявляти відводи;
- 9) одержувати копії процесуальних документів та письмові повідомлення;
- 10) оскаржувати рішення, дії та бездіяльність слідчого, прокурора, слідчого судді;
- 11) користуватися рідною мовою, отримувати копії процесуальних документів рідною або іншою мовою, якою він володіє, та в разі необхідності користуватися послугами перекладача.

Під час судового провадження представник юридичної особи має право:

- 1) бути завчасно поінформованим про час і місце судового розгляду;
- 2) брати участь у судовому провадженні;
- 3) виступати в судових дебатах;
- 4) ознайомлюватися з журналом судового засідання та технічним записом судового процесу, які йому зобов'язані надати уповноважені працівники суду, і подавати щодо них свої зауваження;
- 5) оскаржувати судові рішення та ініціювати їх перегляд, знати про подані на них апеляційні та касаційні скарги, заяви про їх перегляд, подавати на них заперечення[10].

Представник юридичної особи має такі ж обов'язки, як і потерпілий.

Свідком є фізична особа, якій відомі або можуть бути відомі обставини, що підлягають доказуванню під час кримінального провадження, і яка викликана для давання показань.

Не можуть бути допитані як свідки:

- 1) захисник, представник потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача, юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, законний представник потерпілого, цивільного позивача у кримінальному провадженні - про обставини, які стали їм відомі у зв'язку з виконанням функцій представника чи захисника;
- 2) адвокати - про відомості, які становлять адвокатську таємницю;
- 3) нотаріуси - про відомості, які становлять нотаріальну таємницю;
- 4) медичні працівники та інші особи, яким у зв'язку з виконанням професійних або службових обов'язків стало відомо про хворобу, медичне обстеження, огляд та їх результати, інтимну і сімейну сторону життя особи - про відомості, які становлять лікарську таємницю;
- 5) священнослужителі - про відомості, одержані ними на сповіді віруючих;
- 6) журналісти - про відомості, які містять конфіденційну інформацію професійного характеру, надану за умови нерозголошення авторства або джерела інформації;
- 7) професійні судді, народні засідателі та присяжні - про обставини обговорення в нарадчій кімнаті питань, що виникли під час ухвалення судового рішення, за винятком випадків кримінального провадження щодо прийняття суддею (суддями) завідомо неправосудного вироку, ухвали;
- 8) особи, які брали участь в укладенні та виконанні угоди про примирення в кримінальному провадженні, - про обставини, які стали їм відомі у зв'язку з участю в укладенні та виконанні угоди про примирення;
- 9) особи, до яких застосовані заходи безпеки, - щодо дійсних даних про їх особи;
- 10) особи, які мають відомості про дійсні дані про осіб, до яких застосовані заходи безпеки, - щодо цих даних.

Не можуть без їх згоди бути допитані як свідки особи, які мають право дипломатичної недоторканності, а також працівники дипломатичних представництв - без згоди представника дипломатичної установи.

Свідок має право:

- 1) знати, у зв'язку з чим і в якому кримінальному провадженні він допитується;
- 2) користуватися під час давання показань та участі у проведенні інших процесуальних дій правовою допомогою адвоката;
- 3) відмовитися давати показання щодо себе, близьких родичів та членів своєї сім'ї, що можуть стати підставою для підозри, обвинувачення у вчиненні ним, близькими родичами чи членами його сім'ї кримінального правопорушення, а також показання щодо відомостей, які не підлягають розголошенню;

- 4) давати показання рідною або іншою мовою, якою він вільно володіє, і користуватися допомогою перекладача;
- 5) користуватися нотатками і документами при даванні показань у тих випадках, коли показання стосуються будь-яких розрахунків та інших відомостей, які йому важко тримати в пам'яті;
- 6) на відшкодування витрат, пов'язаних з викликом для давання показань;
- 7) ознайомлюватися з протоколом допиту та заявляти клопотання про внесення до нього змін, доповнень і зауважень, а також власноручно робити такі доповнення і зауваження;
- 8) заявляти клопотання про забезпечення безпеки у випадках, передбачених законом;
- 9) заявляти відвід перекладачу[10].

Свідок зобов'язаний:

- 1) прибути за викликом до слідчого, прокурора, слідчого судді чи суду;
- 2) давати правдиві показання під час досудового розслідування та судового розгляду;
- 3) не розголошувати без дозволу слідчого, прокурора, суду відомості, які безпосередньо стосуються суті кримінального провадження та процесуальних дій, що здійснюються (здійснювалися) під час нього, і які стали відомі свідку у зв'язку з виконанням його обов'язків.

Особа, яку залучають до проведення процесуальних дій під час досудового розслідування як понятого або яка стала очевидцем таких дій, зобов'язана на вимогу слідчого, прокурора не розголошувати відомості щодо проведеної процесуальної дії.

За завідомо неправдиві показання або за відмову від давання показань свідок несе кримінальну відповідальність.

У разі необхідності у кримінальному провадженні перекладу пояснень, показань або документів сторони кримінального провадження або слідчий суддя чи суд залучають відповідного перекладача (сурдоперекладача).

Перекладач має право:

- 1) ставити запитання з метою уточнень для правильного перекладу;
- 2) знайомитися з протоколами процесуальних дій, в яких він брав участь, і подавати до них зауваження;
- 3) одержати винагороду за виконаний переклад та відшкодування витрат, пов'язаних із його залученням до кримінального провадження;
- 4) заявляти клопотання про забезпечення безпеки у випадках, передбачених законом.

Експертом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями, має право відповідно до Закону України "Про судову експертизу" на проведення експертизи і якій доручено провести дослідження об'єктів, явищ і процесів,

що містять відомості про обставини вчинення кримінального правопорушення, та дати висновок з питань, які виникають під час кримінального провадження і стосуються сфери її знань.

Експерт має право:

- 1) знайомитися з матеріалами кримінального провадження, що стосуються предмета дослідження;
- 2) заявляти клопотання про надання додаткових матеріалів і зразків та вчинення інших дій, пов'язаних із проведенням експертизи;
- 3) бути присутнім під час вчинення процесуальних дій, що стосуються предметів та об'єктів дослідження;
- 4) викладати у висновку експертизи виявлені в ході її проведення відомості, які мають значення для кримінального провадження і з приводу яких йому не були поставлені запитання;
- 5) ставити запитання, що стосуються предмета та об'єктів дослідження, особам, які беруть участь у кримінальному провадженні;
- 6) одержати винагороду за виконану роботу та відшкодування витрат, пов'язаних із проведенням експертизи і викликом для надання пояснень чи показань, у разі, якщо проведення експертизи не є службовим обов'язком особи, яка залучена як експерт;
- 7) заявляти клопотання про забезпечення безпеки у випадках, передбачених законом;
- 8) користуватися іншими правами, передбаченими Законом України "Про судову експертизу"[10, 11].

Експерт зобов'язаний:

- 1) особисто провести повне дослідження і дати обґрунтований та об'єктивний письмовий висновок на поставлені йому запитання, а в разі необхідності - роз'яснити його;
- 2) прибути до слідчого, прокурора, суду і дати відповіді на запитання під час допиту;
- 3) забезпечити збереження об'єкта експертизи. Якщо дослідження пов'язане з повним або частковим знищенням об'єкта експертизи або зміною його властивостей, експерт повинен одержати на це дозвіл від особи, яка залучила експерта;
- 4) не розголошувати без дозволу сторони кримінального провадження, яка його залучила, чи суду відомості, що стали йому відомі у зв'язку з виконанням обов'язків, або не повідомляти будь-кому, крім особи, яка його залучила, чи суду про хід проведення експертизи та її результати;
- 5) заявити самовідвід за наявності визначених обставин.

Аналогічні обов'язки має спеціаліст.

Секретар судового засідання:

- 1) здійснює судові виклики і повідомлення;
- 2) перевіряє наявність та з'ясовує причини відсутності осіб, яких було викликано до суду, і доповідає про це головуєчому;

- 3) забезпечує контроль за повним фіксуванням судового засідання технічними засобами;
- 4) веде журнал судового засідання;
- 5) оформляє матеріали кримінального провадження в суді;
- 6) виконує інші доручення головуєчого в судовому засіданні.

Досудове слідство в кримінальному процесі. Пред'явлення звинувачення.

Досудове розслідування - стадія кримінального провадження, яка починається з моменту внесення відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань і закінчується закриттям кримінального провадження або направленням до суду обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності.

Досудове слідство - форма досудового розслідування, в якій здійснюється розслідування злочинів.

Слідчий - службова особа органу Національної поліції, органу безпеки, органу, що здійснює контроль за додержанням податкового законодавства, органу державного бюро розслідувань, підрозділу детективів, підрозділу внутрішнього контролю Національного антикорупційного бюро України, уповноважена в межах компетенції, передбаченої КПК, здійснювати досудове розслідування кримінальних правопорушень;

Слідчий суддя - суддя суду першої інстанції, до повноважень якого належить здійснення судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні.

Слідчий, прокурор невідкладно, але не пізніше 24 годин після подання заяви, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення або після самостійного виявлення ним з будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, зобов'язаний внести відповідні відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань та розпочати розслідування.

До Єдиного реєстру досудових розслідувань вносяться відомості про:

1) дату надходження заяви, повідомлення про кримінальне правопорушення або виявлення з іншого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення;

2) прізвище, ім'я, по батькові (найменування) потерпілого або заявника;

3) інше джерело, з якого виявлені обставини, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення;

4) короткий виклад обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, наведених потерпілим, заявником чи виявлених з іншого джерела;

5) попередня правова кваліфікація кримінального правопорушення з зазначенням статті;

б) прізвище, ім'я, по батькові та посада службової особи, яка внесла відомості до реєстру, а також слідчого, прокурора, який вніс відомості до реєстру та/або розпочав досудове розслідування;

7) інші обставини, передбачені положенням про Єдиний реєстр досудових розслідувань[10].

Досудове розслідування злочинів здійснюється у формі досудового слідства, а кримінальних проступків - у формі дізнання.

Досудове розслідування здійснюється слідчим того органу досудового розслідування, під юрисдикцією якого знаходиться місце вчинення кримінального правопорушення.

Досудове розслідування повинно бути закінчено:

1) протягом одного місяця з дня повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального проступку;

2) протягом двох місяців з дня повідомлення особі про підозру у вчиненні злочину.

Строк досудового розслідування може бути продовжений у порядку, передбаченому КПК. При цьому загальний строк досудового розслідування не може перевищувати:

1) двох місяців із дня повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального проступку;

2) шести місяців із дня повідомлення особі про підозру у вчиненні злочину невеликої або середньої тяжкості;

3) дванадцяти місяців із дня повідомлення особі про підозру у вчиненні тяжкого або особливо тяжкого злочину[10].

Слідчі дії є діями, спрямованими на отримання доказів або перевірку вже отриманих доказів у конкретному кримінальному провадженні.

Проведення слідчих (розшукових) дій у нічний час (з 22 до 6 години) не допускається, за винятком невідкладних випадків, коли затримка в їх проведенні може призвести до втрати слідів кримінального правопорушення чи втечі підозрюваного.

Під час проведення такої слідчої дії присутні особи, що її ініціювали, мають право ставити питання, висловлювати свої пропозиції, зауваження та заперечення щодо порядку проведення відповідної слідчої дії, які заносяться до протоколу.

Слідчий, прокурор зобов'язаний запросити не менше двох незаінтересованих осіб (понятих) для пред'явлення особи, трупа чи речі для впізнання, огляду трупа, в тому числі пов'язаного з ексгумацією, слідчого експерименту, освідування особи. Винятками є випадки застосування безперервного відеозапису ходу проведення відповідної слідчої дії. Поняті можуть бути запрошені для участі в інших процесуальних діях, якщо слідчий, прокурор вважатиме це за доцільне. Обшук або огляд житла чи іншого володіння особи, обшук особи здійснюються з обов'язковою участю не менше двох понятих незалежно від застосування технічних засобів фіксування відповідної слідчої дії.

Понятими не можуть бути потерпілий, родичі підозрюваного, обвинуваченого і потерпілого, працівники правоохоронних органів, а також особи, заінтересовані в результатах кримінального провадження.

Допит проводиться за місцем проведення досудового розслідування або в іншому місці за погодженням із особою, яку мають намір допитати. Кожний свідок допитується окремо, без присутності інших свідків. Допит не може продовжуватися без перерви понад дві години, а в цілому - понад вісім годин на день. Слідчий має право провести одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб для з'ясування причин розбіжностей у їхніх показаннях. На початку такого допиту встановлюється, чи знають викликані особи одна одну і в яких стосунках вони перебувають між собою. Свідки попереджаються про кримінальну відповідальність за відмову від давання показань і за давання завідомо неправдивих показань, а потерпілі - за давання завідомо неправдивих показань.

Допит малолітньої або неповнолітньої особи проводиться у присутності законного представника, педагога або психолога, а за необхідності - лікаря.

Обшук проводиться з метою виявлення та фіксації відомостей про обставини вчинення кримінального правопорушення, відшукування знаряддя кримінального правопорушення або майна, яке було здобуте у результаті його вчинення, а також встановлення місцезнаходження розшукуваних осіб і проводиться на підставі ухвали слідчого судді. Клопотання про обшук розглядається у суді в день його надходження за участю слідчого або прокурора. Перед початком виконання ухвали слідчого судді особі, яка володіє житлом чи іншим володінням, а за її відсутності - іншій присутній особі повинна бути пред'явлена ухвала і надана її копія. Слідчий має право заборонити будь-якій особі залишити місце обшуку до його закінчення та вчиняти будь-які дії, що заважають проведенню обшуку. Невиконання цих вимог тягне за собою передбачену законом відповідальність[10].

Особі, у присутності яких здійснюється обшук, при проведенні цієї слідчої (розшукової) дії мають право робити заяви, що підлягають занесенню до протоколу обшуку.

З метою виявлення та фіксації відомостей щодо обставин вчинення кримінального правопорушення слідчий, прокурор проводять *огляд* місцевості, приміщення, речей та документів.

Для участі в огляді може бути запрошений потерпілий, підозрюваний, захисник, законний представник та інші учасники кримінального провадження. З метою одержання допомоги з питань, що потребують спеціальних знань, слідчий, прокурор для участі в огляді може запросити спеціалістів.

Огляд трупа слідчим, прокурором проводиться за обов'язкової участі судово-медичного експерта або лікаря, якщо вчасно неможливо залучити судово-медичного експерта. Після огляду труп підлягає обов'язковому направленню для проведення судово-медичної експертизи для встановлення причини смерті.

З метою перевірки і уточнення відомостей, які мають значення для встановлення обставин кримінального правопорушення, слідчий, прокурор має право провести *слідчий експеримент* шляхом відтворення дій, обстановки, обставин певної події, проведення необхідних дослідів чи випробувань.

Слідчий, прокурор здійснює *освідування* підозрюваного, свідка чи потерпілого для виявлення на їхньому тілі слідів кримінального правопорушення або особливих прикмет, якщо для цього не потрібно проводити судово-медичну експертизу. Освідування здійснюється на підставі постанови прокурора та, за необхідності, за участю судово-медичного експерта або лікаря.

Експертиза проводиться експертом за зверненням сторони кримінального провадження або за дорученням слідчого судді чи суду, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання. Слідчий або прокурор зобов'язаний звернутися до експерта для проведення експертизи щодо:

- 1) встановлення причин смерті;
- 2) встановлення тяжкості та характеру тілесних ушкоджень;
- 3) визначення психічного стану підозрюваного за наявності відомостей, які викликають сумнів щодо його осудності, обмеженої осудності;
- 4) встановлення віку особи, якщо це необхідно для вирішення питання про можливість притягнення її до кримінальної відповідальності, а іншим способом неможливо отримати ці відомості;
- 5) встановлення статевої зрілості потерпілої особи в кримінальних провадженнях щодо статевих злочинів;
- 6) визначення розміру матеріальних збитків, шкоди немайнового характеру, шкоди довкіллю, заподіяної кримінальним правопорушенням[10].

Повідомлення про підозру обов'язково здійснюється в порядку, передбаченому КПКУ, у випадках:

- 1) затримання особи на місці вчинення кримінального правопорушення чи безпосередньо після його вчинення;
- 2) обрання до особи одного з передбачених КПКУ запобіжних заходів;
- 3) наявності достатніх доказів для підозри особи у вчиненні кримінального правопорушення.

Письмове повідомлення про підозру складається прокурором або слідчим за погодженням з прокурором. Повідомлення має містити такі відомості:

- 1) прізвище та посаду слідчого, прокурора, який здійснює повідомлення;
- 2) анкетні відомості особи (прізвище, ім'я, по батькові, дату та місце народження, місце проживання, громадянство), яка повідомляється про підозру;
- 3) найменування (номер) кримінального провадження, у межах якого здійснюється повідомлення;
- 4) зміст підозри;

5) правова кваліфікація кримінального правопорушення, у вчиненні якого підозрюється особа, із зазначенням статті (частини статті) закону України про кримінальну відповідальність;

6) стислий виклад фактичних обставин кримінального правопорушення, у вчиненні якого підозрюється особа, у тому числі зазначення часу, місця його вчинення, а також інших суттєвих обставин, відомих на момент повідомлення про підозру;

7) права підозрюваного;

8) підпис слідчого, прокурора, який здійснив повідомлення[10].

Письмове повідомлення про підозру вручається в день його складення слідчим або прокурором, а у випадку неможливості такого вручення - у спосіб, передбачений КПКУ для вручення повідомлень. Письмове повідомлення про підозру затриманій особі вручається не пізніше двадцяти чотирьох годин з моменту її затримання. У разі якщо особі не вручено повідомлення про підозру після двадцяти чотирьох годин з моменту затримання, така особа підлягає негайному звільненню.

Закінчення досудового розслідування – окрема дія, оскільки особа має право на розгляд обвинувачення проти неї в суді в найкоротший строк або на його припинення шляхом закриття провадження.

Прокурор зобов'язаний у найкоротший строк після повідомлення особі про підозру здійснити одну з таких дій:

1) закрити кримінальне провадження;

2) звернутися до суду з клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності;

3) звернутися до суду з обвинувальним актом, клопотанням про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру.

Відомості про закінчення досудового розслідування вносяться прокурором до Єдиного реєстру досудових розслідувань.

Визнавши зібрані під час досудового розслідування докази достатніми для складання обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру прокурор або слідчий за його дорученням зобов'язаний повідомити підозрюваному і його захиснику, про завершення досудового розслідування та надання доступу до матеріалів досудового розслідування.

Слідчий зобов'язаний надати доступ до матеріалів досудового розслідування, які є в його розпорядженні, у тому числі будь-які докази, які самі по собі або в сукупності з іншими доказами можуть бути використані для доведення невинуватості або меншого ступеня винуватості обвинуваченого, або сприяти пом'якшенню покарання. Надання доступу до матеріалів включає в себе можливість робити копії або відображення матеріалів.

Сторона захисту за запитом прокурора зобов'язана надати доступ та можливість скопіювати або відобразити відповідним чином будь-які речові докази або їх частини, документи або копії з них, а також надати доступ до житла чи іншого володіння, якщо вони знаходяться у володінні або під

контролем сторони захисту, якщо сторона захисту має намір використати відомості, що містяться в них, як докази у суді.

Про відкриття сторонами кримінального провадження матеріалів повідомляються цивільний позивач, його представник та законний представник, цивільний відповідач, його представник, після чого ці особи мають право ознайомитися з ними в тій частині, яка стосується цивільного позову. Сторонам кримінального провадження, потерпілому, представнику юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, надається достатній час для ознайомлення з матеріалами, до яких їм надано доступ. У разі зволікання при ознайомленні з матеріалами, до яких надано доступ, слідчий суддя за клопотанням сторони кримінального провадження з урахуванням обсягу, складності матеріалів та умов доступу до них зобов'язаний встановити строк для ознайомлення з матеріалами, після спливу якого сторона кримінального провадження або потерпілий, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, вважаються такими, що реалізували своє право на доступ до матеріалів.

Обвинувальний акт складається слідчим, після чого затверджується прокурором. Обвинувальний акт може бути складений прокурором, зокрема якщо він не погодиться з обвинувальним актом, що був складений слідчим[10].

Обвинувальний акт має містити такі відомості:

- 1) найменування кримінального провадження та його реєстраційний номер;
- 2) анкетні відомості кожного обвинуваченого (прізвище, ім'я, по батькові, дата та місце народження, місце проживання, громадянство);
- 3) анкетні відомості кожного потерпілого (прізвище, ім'я, по батькові, дата та місце народження, місце проживання, громадянство);
- 4) прізвище, ім'я, по батькові та займана посада слідчого, прокурора;
- 5) виклад фактичних обставин кримінального правопорушення, які прокурор вважає встановленими, правову кваліфікацію кримінального правопорушення з посиланням на положення закону і статті (частини статті) закону України про кримінальну відповідальність та формулювання обвинувачення;
- 6) обставини, які обтяжують чи пом'якшують покарання;
- 7) розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням;
- 7-¹) підстави застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичної особи, які прокурор вважає встановленими;
- 8) розмір витрат на залучення експерта (у разі проведення експертизи під час досудового розслідування);
- 9) дату та місце його складення та затвердження.

До обвинувального акта додається:

- 1) реєстр матеріалів досудового розслідування;
- 2) цивільний позов, якщо він був пред'явлений під час досудового розслідування;

3) розписка підозрюваного про отримання копії обвинувального акта, копії цивільного позову, якщо він був пред'явлений під час досудового розслідування, і реєстру матеріалів досудового розслідування;

4) розписка або інший документ, що підтверджує отримання цивільним відповідачем копії цивільного позову, якщо він був пред'явлений під час досудового розслідування не до підозрюваного;

5) довідка про юридичну особу, щодо якої здійснюється провадження, у якій зазначаються: найменування юридичної особи, її юридична адреса, розрахунковий рахунок, ідентифікаційний код, дата і місце державної реєстрації [10].

5.3 Судовий розгляд кримінальної справи

Після отримання обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру або клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності суд не пізніше п'яти днів з дня його надходження призначає підготовче судове засідання, в яке викликає учасників судового провадження.

У підготовчому судовому засіданні суд має право прийняти такі рішення:

1) затвердити угоду або відмовити в затвердженні угоди та повернути кримінальне провадження прокурору для продовження досудового розслідування;

2) закрити провадження у випадку встановлення підстав, передбачених КПК;

3) повернути обвинувальний акт, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру прокурору, якщо вони не відповідають вимогам КПКУ;

4) направити обвинувальний акт, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру до відповідного суду для визначення підсудності у випадку встановлення непідсудності кримінального провадження;

5) призначити судовий розгляд на підставі обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру [10].

З метою підготовки до судового розгляду суд:

1) визначає дату та місце проведення судового розгляду;

2) з'ясовує, у відкритому чи закритому судовому засіданні необхідно здійснювати судовий розгляд;

3) з'ясовує питання про склад осіб, які братимуть участь у судовому розгляді;

4) розглядає клопотання учасників судового провадження про: здійснення судового виклику певних осіб до суду для допиту; витребування певних речей чи документів;

5) вчиняє інші дії, необхідні для підготовки до судового розгляду.

Під час підготовчого судового засідання суд за клопотанням учасників судового провадження має право обрати, змінити чи скасувати заходи забезпечення кримінального провадження, в тому числі запобіжний захід, обраний щодо обвинуваченого.

Після завершення підготовки до судового розгляду суд постановляє ухвалу про призначення судового розгляду пізніше десяти днів. Після призначення справи до судового розгляду головуючий повинен забезпечити учасникам судового провадження можливість ознайомитися з матеріалами кримінального провадження, якщо вони про це заявлять клопотання.

Судовий розгляд має бути проведений і завершений протягом розумного строку з обов'язковою участю сторін кримінального провадження.

Судовий розгляд у кримінальному провадженні повинен бути проведений в одному складі суддів. Головуючий у судовому засіданні керує ходом судового засідання, забезпечує додержання послідовності та порядку вчинення процесуальних дій, здійснення учасниками кримінального провадження їхніх процесуальних прав і виконання ними обов'язків, спрямовує судовий розгляд на забезпечення з'ясування всіх обставин кримінального провадження, усуваючи з судового розгляду все, що не має значення для кримінального провадження.

Судовий розгляд відбувається безперервно, крім часу, призначеного для відпочинку.

Особи, присутні у залі судового засідання, при вході до нього суду та при виході суду повинні встати. Сторони кримінального провадження допитують свідків та заявляють клопотання, подають заперечення стоячи і лише після надання їм слова головуючим у судовому засіданні. Свідки, експерти, спеціалісти дають показання, стоячи на місці, призначеному для свідків. Особи, присутні в залі, заслуховують вирок суду стоячи. Відхилення від цих правил допускається з дозволу головуючого в судовому засіданні. Сторони та учасники кримінального провадження, а також інші особи, присутні в залі судового засідання, зобов'язані додержуватися порядку в судовому засіданні і беззаперечно підкорятися відповідним розпорядженням головуючого у судовому засіданні. Звертатися до суду зі словами "Ваша честь" або "Шановний суд".

Під час судового розгляду суд за клопотанням сторони обвинувачення або захисту має право своєю ухвалою змінити, скасувати або обрати запобіжний захід щодо обвинуваченого, доручити проведення експертизи, застосувати заходи забезпечення кримінального провадження

Судове провадження може здійснюватися у режимі відеоконференції під час трансляції з іншого приміщення, у тому числі яке знаходиться поза межами приміщення суду (дистанційне судове провадження), у разі:

- 1) неможливості безпосередньої участі учасника кримінального провадження в судовому провадженні за станом здоров'я або з інших поважних причин;

- 2) необхідності забезпечення безпеки осіб;

3) проведення допиту малолітнього або неповнолітнього свідка, потерпілого;

4) необхідності вжиття таких заходів для забезпечення оперативності судового провадження;

5) наявності інших підстав, визначених судом достатніми[10].

Судовий розгляд проводиться лише стосовно особи, якій висунуте обвинувачення, і лише в межах висунутого обвинувачення відповідно до обвинувального акта. Під час судового розгляду прокурор може змінити обвинувачення, висунути додаткове обвинувачення, відмовитися від підтримання державного обвинувачення, розпочати провадження щодо юридичної особи.

З метою зміни правової кваліфікації та/або обсягу обвинувачення прокурор має право змінити обвинувачення, якщо під час судового розгляду встановлені нові фактичні обставини кримінального правопорушення, у вчиненні якого обвинувачується особа.

Якщо в результаті судового розгляду прокурор дійде переконання, що пред'явлене особі обвинувачення не підтверджується, він після виконання вимог КПКУ повинен відмовитися від підтримання державного обвинувачення і викласти мотиви відмови у своїй постанові, яка долучається до матеріалів кримінального провадження [10].

У призначений для судового розгляду час головуєчий відкриває судові засідання і оголошує про розгляд відповідного кримінального провадження. Судовий розпорядник роздає особам, які беруть участь у судовому розгляді, пам'ятку про їхні права та обов'язки. Перед початком судового розгляду головуєчий дає розпорядження про видалення свідків із залу судового засідання.

Судовий розгляд починається з оголошення прокурором короткого викладу обвинувального акта, якщо учасники судового провадження не заявили клопотання про оголошення обвинувального акта в повному обсязі.

Після оголошення обвинувачення головуєчий встановлює особу обвинуваченого, з'ясовуючи його прізвище, ім'я, по батькові, місце і дату народження, місце проживання, заняття та сімейний стан, роз'яснює йому суть обвинувачення і запитує, чи зрозуміле воно йому, чи визнає він себе винним і чи бажає давати показання.

Якщо у кримінальному провадженні пред'явлено цивільний позов, головуєчий запитує обвинуваченого, цивільного відповідача, чи визнають вони позов.

Після виконання цих дій головуєчий з'ясовує думку учасників судового провадження про те, які докази потрібно дослідити, та про порядок їх дослідження. Докази зі сторони обвинувачення досліджуються в першу чергу, а зі сторони захисту - у другу.

Допит обвинуваченого здійснюється обов'язково, крім випадку, якщо він відмовився від давання показань, та випадків, передбачених КПКУ.

Клопотання учасників судового провадження розглядаються судом після того, як буде заслухана думка щодо них інших учасників судового

провадження, про що постановляється ухвала. Відмова в задоволенні клопотання не перешкоджає його повторному заявленню з інших підстав.

Далі допитуються обвинувачений, свідки, потерпілий, експерт, спеціаліст. Свідкові, потерпілому, обвинуваченому під час судового розгляду можуть бути пред'явлені для впізнання особа чи річ.

Речові докази оглядаються судом, а також подаються для ознайомлення учасникам судового провадження, а в разі необхідності - також іншим учасникам кримінального провадження.

Протоколи слідчих (розшукових) дій та інші долучені до матеріалів кримінального провадження документи, якщо в них викладені чи посвідчені відомості, що мають значення для встановлення фактів і обставин кримінального провадження, повинні бути оголошені в судовому засіданні за ініціативою суду або за клопотанням учасників судового провадження та пред'явлені для ознайомлення учасникам судового провадження, а в разі необхідності - також іншим учасникам кримінального провадження.

Відтворення звукозапису і демонстрація відеозапису проводяться в залі судового засідання або в іншому спеціально обладнаному для цього приміщенні з відображенням у журналі судового засідання основних технічних характеристик обладнання та носіїв інформації і зазначенням часу відтворення (демонстрації). Після цього суд заслуховує доводи учасників судового провадження.

У виняткових випадках суд, визнавши за необхідне оглянути певне місце, проводить огляд за участю учасників судового провадження, а якщо цього вимагають обставини, - за участю свідків, спеціалістів і експертів. Огляд на місці не може проводитися під час здійснення провадження судом присяжних.

Після з'ясування обставин, встановлених під час кримінального провадження, та перевірки їх доказами головуючий у судовому засіданні з'ясовує в учасників судового провадження, чи бажають вони доповнити судовий розгляд і чим саме. За відсутності клопотань суд переходить до судових дебатів, у яких виступають усі учасники судового процесу. При цьому вони мають право посилатися лише на ті докази, які були досліджені в судовому засіданні. Якщо під час судових дебатів виникне потреба подати нові докази, суд відновлює з'ясування обставин, встановлених під час кримінального провадження, та перевірки їх доказами, після закінчення якого знову відкриває судові дебати з приводу додатково досліджених обставин.

Суд не має права обмежувати тривалість судових дебатів певним часом. Головуючий має право зупинити виступ учасника дебатів, якщо він після зауваження повторно вийшов за межі кримінального провадження, що здійснюється, чи повторно допустив висловлювання образливого або непристойного характеру, і надати слово іншому учаснику дебатів. Після закінчення промов учасники судових дебатів мають право обмінятися репліками. Право останньої репліки належить обвинуваченому або його захиснику[10].

Після оголошення судових дебатів закінченими суд надає обвинуваченому останнє слово, яке не має права обмежувати по тривалості. Ставити запитання обвинуваченому під час його останнього слова не дозволяється.

Після останнього слова обвинуваченого суд негайно виходить до нарадчої кімнати для ухвалення вироку, про що головуючий оголошує присутнім у залі судового засідання.

Під час ухвалення вироку ніхто не має права перебувати в нарадчій кімнаті, крім складу суду, який здійснює судовий розгляд. Судді не мають права розголошувати хід обговорення та ухвалення вироку в нарадчій кімнаті.

Ухвалюючи вирок, суд повинен вирішити такі питання:

- 1) чи мало місце діяння, у вчиненні якого обвинувачується особа;
- 2) чи містить це діяння склад кримінального правопорушення і якою статтею закону України про кримінальну відповідальність він передбачений;
- 3) чи винен обвинувачений у вчиненні цього кримінального правопорушення;
- 4) чи підлягає обвинувачений покаранню за вчинене ним кримінальне правопорушення;
- 5) чи є обставини, що обтяжують або пом'якшують покарання обвинуваченого, і які саме;
- 6) яка міра покарання має бути призначена обвинуваченому і чи повинен він її відбувати;
- 7) чи підлягає задоволенню пред'явлений цивільний позов і, якщо так, на чю користь, в якому розмірі та в якому порядку;
- 7-¹) чи є підстави для застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру;
- 8) чи вчинив обвинувачений кримінальне правопорушення у стані обмеженої осудності;
- 9) чи є підстави для застосування до обвинуваченого, який вчинив кримінальне правопорушення у стані обмеженої осудності, примусового заходу медичного характеру;
- 10) чи слід застосувати до обвинуваченого примусове лікування;
- 11) чи необхідно призначити неповнолітньому громадського вихователя;
- 12) що належить вчинити з майном, на яке накладено арешт, речовими доказами і документами;
- 13) на кого мають бути покладені процесуальні витрати і в якому розмірі;
- 14) як вчинити із заходами забезпечення кримінального провадження[10].

Вирок. Оскарження вироку. Судове рішення, у якому суд вирішує обвинувачення по суті, викладається у формі вироку і повинно бути законним, обґрунтованим і вмотивованим. Вирок ухвалюється іменем

України безпосередньо після закінчення судового розгляду. Усі судові рішення викладаються письмово у паперовій та електронній формах.

Вирок може бути виправдувальний або обвинувальний. Виправдувальний вирок ухвалюється у разі, якщо не доведено, що:

- 1) вчинено кримінальне правопорушення, в якому обвинувачується особа;
- 2) кримінальне правопорушення вчинене обвинуваченим;
- 3) в діянні обвинуваченого є склад кримінального правопорушення.

Виправдувальний вирок також ухвалюється при встановленні судом підстав для закриття кримінального провадження, передбачених законом.

Якщо обвинувачений визнається винуватим у вчиненні кримінального правопорушення, суд ухвалює обвинувальний вирок і призначає покарання, звільняє від покарання чи від його відбування у випадках, передбачених законом України про кримінальну відповідальність, або застосовує інші заходи, передбачені законом України про кримінальну відповідальність. Обвинувальний вирок не може ґрунтуватися на припущеннях і ухвалюється лише за умови доведення у ході судового розгляду винуватості особи у вчиненні кримінального правопорушення.

Вирок суду складається зі вступної, мотивувальної та резолютивної частин.

У вступній частині вироку зазначаються:

- 1) дата та місце його ухвалення;
- 2) назва та склад суду, секретар судового засідання;
- 3) найменування (номер) кримінального провадження;
- 4) прізвище, ім'я та по батькові обвинуваченого, рік, місяць і день його народження, місце народження і місце проживання, заняття, освіта, сімейний стан та інші відомості про особу обвинуваченого, що мають значення для справи;
- 5) закон України про кримінальну відповідальність, що передбачає кримінальне правопорушення, у вчиненні якого обвинувачується особа;
- 6) сторони кримінального провадження та інші учасники судового провадження[10].

У мотивувальній частині вироку зазначаються:

1) у разі визнання особи виправданою – формулювання обвинувачення, яке пред'явлене особі і визнане судом недоведеним, а також підстави для виправдання обвинуваченого з зазначенням мотивів, з яких суд відкидає докази обвинувачення;

мотиви ухвалення інших рішень щодо питань, які вирішуються судом при ухваленні вироку, та положення закону, якими керувався суд;

2) у разі визнання особи винуватою:

формулювання обвинувачення, визнаного судом доведеним, із зазначенням місця, часу, способу вчинення та наслідків кримінального правопорушення, форми вини і мотивів кримінального правопорушення;

статті (частини статті) закону України про кримінальну відповідальність, що передбачає відповідальність за кримінальне правопорушення, винним у вчиненні якого визнається обвинувачений;

докази на підтвердження встановлених судом обставин, а також мотиви неврахування окремих доказів;

мотиви зміни обвинувачення, підстави визнання частини обвинувачення необґрунтованою, якщо судом приймалися такі рішення;

обставини, які пом'якшують або обтяжують покарання;

мотиви призначення покарання, звільнення від відбування покарання, застосування примусових заходів медичного характеру при встановленні стану обмеженої осудності обвинуваченого, застосування примусового лікування, мотиви призначення громадського вихователя неповнолітньому;

підстави для задоволення цивільного позову або відмови у ньому, залишення його без розгляду;

мотиви ухвалення інших рішень щодо питань, які вирішуються судом при ухваленні вироку, та положення закону, якими керувався суд.

У резолютивній частині вироку зазначаються:

1) у разі визнання особи виправданою –

- ✓ прізвище, ім'я та по батькові обвинуваченого, рішення про визнання його невинуватим у пред'явленому обвинуваченні та його виправдання;
- ✓ рішення про закриття провадження щодо юридичної особи;
- ✓ рішення про поновлення в правах, обмежених під час кримінального провадження;
- ✓ рішення щодо заходів забезпечення кримінального провадження, в тому числі рішення про запобіжний захід до набрання вироком законної сили;
- ✓ рішення щодо речових доказів і документів;
- ✓ рішення щодо процесуальних витрат;
- ✓ строк і порядок набрання вироком законної сили та його оскарження;
- ✓ порядок отримання копій вироку та інші відомості;

2) у разі визнання особи винуватою –

- ✓ прізвище, ім'я та по батькові обвинуваченого, рішення про визнання його винуватим у пред'явленому обвинуваченні та відповідні статті (частини статті) закону України про кримінальну відповідальність;
- ✓ покарання, призначене по кожному з обвинувачень, що визнані судом доведеними, та остаточна міра покарання, обрана судом;
- ✓ початок строку відбування покарання;
- ✓ рішення про застосування примусового лікування чи примусових заходів медичного характеру щодо обмежено осудного обвинуваченого у разі їх застосування;
- ✓ рішення про призначення неповнолітньому громадського вихователя;

- ✓ рішення про застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру;
- ✓ рішення про цивільний позов;
- ✓ рішення про інші майнові стягнення і підстави цих рішень;
- ✓ рішення щодо речових доказів і документів та спеціальної конфіскації;
- ✓ рішення про відшкодування процесуальних витрат;
- ✓ рішення щодо заходів забезпечення кримінального провадження;
- ✓ рішення про залік досудового тримання під вартою;
- ✓ строк і порядок набрання вироком законної сили та його оскарження;
- ✓ порядок отримання копій вироку та інші відомості[10].

Якщо особі пред'явлено декілька обвинувачень і деякі з них не доведені, то у резолютивній частині вироку зазначається, за якими з них обвинувачений виправданій, а за якими - засуджений.

Якщо обвинувачений визнається винним, але звільняється від відбування покарання, суд зазначає про це в резолютивній частині вироку.

Судове рішення ухвалюється простою більшістю голосів суддів, що входять до складу суду. Кожен суддя з колегиї суддів має право викласти письмово окрему думку, яка не оголошується в судовому засіданні, а приєднується до матеріалів провадження і є відкритою для ознайомлення.

Судове рішення проголошується прилюдно негайно після виходу суду з нарадчої кімнати. Головуючий у судовому засіданні роз'яснює зміст рішення, порядок і строк його оскарження.

5.4 Перегляд кримінальної справи в апеляційному та касаційному порядку

В апеляційному порядку можуть бути оскаржені судові рішення, які були ухвалені судами першої інстанції і не набрали законної сили, а саме:

- ✓ вироки, крім випадків, передбачених ст. 394 КПКУ;
- ✓ ухвали про застосування чи відмову у застосуванні примусових заходів медичного або виховного характеру;
- ✓ інші ухвали у випадках, передбачених КПКУ [10].

В апеляційному порядку також можуть бути оскаржені ухвали слідчого судді у випадках, передбачених КПКУ.

Апеляційну скаргу мають право подати обвинувачений, його законний представник чи захисник; підозрюваний, обвинувачений, його законний представник чи захисник; законний представник, захисник неповнолітнього чи сам неповнолітній, щодо якого вирішувалося питання про застосування примусового заходу виховного характеру; законний представник та захисник особи, щодо якої вирішувалося питання про застосування примусових заходів медичного характеру; прокурор; потерпілий або його представник; цивільний позивач, його представник; цивільний відповідач або його

представник; представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження.

Апеляційна скарга подається:

- 1) на судові рішення, ухвалені судом першої інстанції, - через суд, який ухвалив судові рішення;
- 2) на ухвали слідчого судді - безпосередньо до суду апеляційної інстанції.

Апеляційна скарга може бути подана:

- 1) на вирок або ухвалу про застосування чи відмову у застосуванні примусових заходів медичного або виховного характеру - протягом тридцяти днів з дня їх проголошення;
- 2) на інші ухвали суду першої інстанції - протягом семи днів з дня її оголошення;
- 3) на ухвалу слідчого судді - протягом п'яти днів з дня її оголошення[10].

Протягом строку апеляційного оскарження матеріали кримінального провадження ніким не можуть бути витребувані із суду. У цей строк суд зобов'язаний надати учасникам судового провадження за їх клопотанням можливість ознайомитися з матеріалами кримінального провадження.

В апеляційній скарзі зазначаються:

- 1) найменування суду апеляційної інстанції;
- 2) прізвище, ім'я та по батькові (найменування), місце проживання (перебування) особи, яка подає апеляційну скаргу, а також номер засобу зв'язку, адреса електронної пошти, якщо такі є;
- 3) судові рішення, яке оскаржується, і назва суду, який його ухвалив;
- 4) вимоги особи, яка подає апеляційну скаргу, та їх обґрунтування із зазначенням того, у чому полягає незаконність чи необґрунтованість судового рішення;
- 5) клопотання особи, яка подає апеляційну скаргу, про дослідження доказів;
- 6) перелік матеріалів, які додаються[10].

До апеляційної скарги та доданих до неї письмових матеріалів надаються копії в кількості, необхідній для їх надіслання сторонам кримінального провадження та іншим учасникам судового провадження, інтересів яких стосується апеляційна скарга.

Апеляційна скаргане пізніше наступного дня передається судді-доповідачу. Отримавши апеляційну скаргу на вирок чи ухвалу суду першої інстанції, суддя-доповідач протягом трьох днів перевіряє її на відповідність вимогам закону і за відсутності перешкод постановляє ухвалу про відкриття апеляційного провадження.

Подання апеляційної скарги на вирок або ухвалу суду зупиняє набрання ними законної сили та їх виконання.

Особи, яких стосується апеляційна скарга, мають право подати до суду апеляційної інстанції заперечення на апеляційну скаргу на вирок чи ухвалу суду першої інстанції в письмовій формі протягом встановленого судом

апеляційної інстанції строку. Теж саме стосується і касаційного провадження.

Особа, яка подала апеляційну або касаційну скаргу, має право відмовитися від неї до закінчення апеляційного розгляду. Захисник підозрюваного, обвинуваченого, представник потерпілого можуть відмовитися від апеляційної чи касаційної скарги тільки за згодою відповідно підозрюваного, обвинуваченого чи потерпілого.

Суд апеляційної інстанції переглядає судові рішення суду першої інстанції в межах апеляційної скарги.

Апеляційний розгляд здійснюється згідно з правилами судового розгляду в суді першої інстанції з урахуванням особливостей, передбачених законом. Неприбуття сторін або інших учасників кримінального провадження не перешкоджає проведенню розгляду, якщо такі особи були належним чином повідомлені про дату, час і місце апеляційного розгляду та не повідомили про поважні причини свого неприбуття.

За наслідками апеляційного розгляду за скаргою на вирок або ухвалу суду першої інстанції **суд апеляційної інстанції має право:**

- 1) залишити вирок або ухвалу без змін;
- 2) змінити вирок або ухвалу;
- 3) скасувати вирок повністю чи частково та ухвалити новий вирок;
- 4) скасувати ухвалу повністю чи частково та ухвалити нову ухвалу;
- 5) скасувати вирок або ухвалу і закрити кримінальне провадження;
- 6) скасувати вирок або ухвалу і призначити новий розгляд у суді першої інстанції[10].

Підставою для скасування або зміни судового рішення при розгляді справи в суді апеляційної інстанції є:

- 1) неповнота судового розгляду;
- 2) невідповідність висновків суду, викладених у судовому рішенні, фактичним обставинам кримінального провадження;
- 3) істотне порушення вимог кримінального процесуального закону;
- 4) неправильне застосування закону України про кримінальну відповідальність.

Також це може бути також невідповідність призначеного покарання тяжкості кримінального правопорушення та особі обвинуваченого.

Судові рішення суду апеляційної інстанції ухвалюються, проголошуються, видаються, роз'яснюються або надсилаються учасникам судового провадження в порядку, передбаченому КПКУ [10].

У касаційному порядку можуть бути оскаржені вирoki та ухвали про застосування або відмову у застосуванні примусових заходів медичного чи виховного характеру суду першої інстанції після їх перегляду в апеляційному порядку, а також судові рішення суду апеляційної інстанції, постановлені щодо зазначених судових рішень суду першої інстанції.

Вирок суду першої інстанції на підставі угоди після його перегляду в апеляційному порядку, а також судові рішення суду апеляційної інстанції за

результатами розгляду апеляційної скарги на такий вирок можуть бути оскаржені в касаційному порядку.

Особам, які мають право подати касаційну скаргу, а це усі ті ж особи, що мають право на апеляційне оскарження, надається можливість ознайомитися в суді з матеріалами кримінального провадження для вирішення питання про подання касаційної скарги.

Касаційна скарга подається безпосередньо до суду касаційної інстанції протягом трьох місяців з дня проголошення судового рішення судом апеляційної інстанції.

У касаційній скарзі зазначаються:

- 1) найменування суду касаційної інстанції;
- 2) прізвище, ім'я, по батькові (найменування), поштова адреса особи, яка подає касаційну скаргу, а також номер засобу зв'язку, адреса електронної пошти, якщо такі є;
- 3) судові рішення, що оскаржується;
- 4) обґрунтування вимог особи, яка подала касаційну скаргу, із зазначенням того, у чому полягає незаконність чи необґрунтованість судового рішення;
- 5) вимоги особи, яка подає касаційну скаргу, до суду касаційної інстанції;
- 6) перелік матеріалів, які додаються[10].

Суд касаційної інстанції відкриває касаційне провадження протягом п'яти днів з дня надходження касаційної скарги, якщо немає підстав для залишення касаційної скарги без руху, повернення касаційної скарги або відмови у відкритті касаційного провадження. Питання про відкриття касаційного провадження суд касаційної інстанції вирішує без виклику сторін кримінального провадження.

Суд касаційної інстанції перевіряє правильність застосування судами першої та апеляційної інстанцій норм матеріального та процесуального права, правової оцінки обставин і не має права досліджувати докази, встановлювати та визнавати доведеними обставини, що не були встановлені в оскарженому судовому рішенні, вирішувати питання про достовірність того чи іншого доказу.

Касаційний розгляд здійснюється згідно з правилами розгляду в суді апеляційної інстанції з урахуванням особливостей, передбачених законом.

Суд касаційної інстанції за наслідками розгляду касаційної скарги має право:

- 1) залишити судові рішення без зміни, а касаційну скаргу - без задоволення;
- 2) скасувати судові рішення і призначити новий розгляд у суді першої чи апеляційної інстанції;
- 3) скасувати судові рішення і закрити кримінальне провадження;
- 4) змінити судові рішення.

При цьому суд не має права застосувати закон про більш тяжке кримінальне правопорушення чи суворіше покарання.

З усіх процесуальних питань суд касаційної інстанції постановляє ухвали[10].

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ І РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Тема І

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996р.// Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – ст. 141.
2. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р.// Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40 – 44. – ст. 356.
3. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18 березня 2004 р.//Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 40–41, № 42. – ст. 492.
4. Господарський кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р.// Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18, № 19-20, № 21-22. – ст.144.
5. Митний кодекс України: Закон України від 13 березня 2012 р.// Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 44-45, № 46-47, № 48. – ст.552.
6. Кодекс законів про працю України: Закон України від 10 грудня 1971 р. //Відомості Верховної Ради України. – 1971. – додаток до № 50. – ст.375.
7. Про охорону праці: Закон України від 14 жовтня 1992 р.//Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 49. – ст. 668.
8. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 7 грудня 1984 р.//Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1984. – № 51. – ст. 1122.
9. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 6 липня 2005 р.// Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 35 –36, № 37. – ст. 446.
10. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001 р.// Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25 – 26. – ст. 131.
11. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квітня 2012 р.//Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 9–10, № 11–12, № 13. – ст. 88.
- 12.Водний кодекс України: Закон України від 06.06.1995 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1995. - № 24. – ст.189.
- 13.Земельний кодекс України: Закон України від 25.10.2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 3-4. – ст. 27.
- 14.Лісовий кодекс України: Закон України від 21.01.1994 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 17. – ст. 99.
- 15.Кодекс України про надра: Закон України від 27.07.1994 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. - № 36. – ст. 340.

16. Про відходи: Закон України від 05.03.1998 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 36-37. – ст. 242.
17. Про питну воду та питне водопостачання: Закон України від 10.01.2002 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 16. – ст. 112.
18. Про металобрухт: Закон України від 05.05.1999р. // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 25. – ст. 212.
19. Про екологічну мережу України: Закон України від 24.06.2004 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 45. – ст. 502.
20. Про екологічний аудит: Закон України від 24.06.2004 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 45. – ст. 500.
21. Про державний контроль за використанням та охороною земель: Закон України від 19.06.2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 39. – ст. 350.
22. Про охорону атмосферного повітря: Закон України від 16.10.1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 50. – ст. 678.
23. Про природно-заповідний фонд України: Закон України від 16.06.1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 34. – ст. 502.
24. Про виключну (морську) економічну зону України: Закон України від 16.05.1995 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 21. – ст. 152.
25. Про Загальнодержавну програму поводження з токсичними відходами: Закон України від 14.09.2000 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 44. – ст. 374.
26. Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000 – 2015 роки: Закон України від 21.09.2000 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 47. – ст. 405.
27. Про екологічну експертизу: Закон України від 09.02.1995 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 8. – ст. 54.
28. Указ Президента від 30.04.1992 р. № 287/92 «Про управління в галузі використання й охорони надр України».
29. Указ Президента «Про державне регулювання ядерної та радіаційної безпеки» від 05.12.2000 р. № 1303/2000.
30. Постанова Верховної Ради «Про введення в дію Закону Української РСР «Про охорону навколишнього природного середовища» від 26.06.1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 41. – ст. 547.
31. Зайчук О. В. Теорія держави і права: Академічний курс: підруч. / О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
32. Лазарев В. В. Теория государства и права / В. В. Лазарев, С. В. Лыпень. – М.: Спарк, 2000. – 511 с.
33. Малько А. В. Теория государства и права в вопросах и ответах. – М.: Юристъ, 2002. – 300 с.
34. Марченко М. Н. Общая теория государства и права: Академ. курс в трех томах. Т.1 / Под ред. М. Н. Марченко. – М.: Норма, 2007. – 712 с.

- 35.Сердюк О. В. Соціологічний підхід у сучасному правознавстві: пізнання соціальності права / О. В. Сердюк. – Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Харків: Яшма, 2007. – 319 с.
- 36.Скакун О. Ф. Теория государства и права: Энциклопедический курс/ О. Ф. Скакун. – Х.: Эспада, 2007. – 840 с.
- 37.Сырых В. М. Теория государства и права: учебник для вузов. 3-е изд., перераб. и доп. / В. М. Сырых. – М.: ЗАО Юстицинформ, 2007. – 704 с.
- 38.Александров В. І. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / Ю. В. Александров, В. І. Антипов, М. В. Володько, О. О. Дудоров та ін.– К.: Атіка, 2009. – 408 с.
- 39.Баулін Ю. В. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. – Х.: Право, 2010. – 456 с.
- 40.Гель А. П. Кримінально-виконавче право України: навч. посібник/А. П. Гель, Г. С. Семаков, І. С. Яковець. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 624 с.
- 41.Дмитренко Ю. П. Трудове право України: підручник/Ю. П. Дмитренко. – К.: Юрінком Інтер, 2009. – 624 с.
- 42.Дякович М. М. Сімейне право: навч. пос. для студ. вищ. навч. закл./М. М. Дякович. – К.: Правова єдність, 2009.– 512 с.
- 43.Ковалів З. Р. Адміністративна діяльність: навч. пос. [для студ. вищ. навч. закл.]/М. В. Ковалів, З. Р. Кісіль, Д. П. Калаянов та ін. – К.: Правова єдність, 2009. – 432 с.
- 44.Остапенко О. І. Адміністративне право: Навчальний посібник/О. І. Остапенко, З. Р. Кісіль, М. В. Ковалів, Р. В. Кісіль. – К.: Правова єдність, 2008. – 533 с.
- 45.Погорілко В. Ф. Конституційне право України: підручник/В. Ф. Погорілко, В. Л. Федоренко. – К.: Правова єдність, 2010. – 432 с.
- 46.Ротань В. Г. Науково-практичний коментар Законодавства України про працю/В. Г.Ротань, І. В.Зуб, О. Є. Сонін. – К.: Атіка, 2008. – 680 с.
- 47.Совгиря О. В. Конституційно-процесуальне право України: навч. посіб./О. В.Совгиря. – К.: Юрінком Інтер, 2010. – 536 с.
- 48.Стеценко С. Г. Адміністративне право України: навчальний посібник/С. Г. Стеценко. – К.: Атіка, 2009. – 640 с.
- 49.Теліпко В. Е. Трудове право України: навч. посіб/В. Е. Теліпко, О. Г. Дутова. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 456 с.
- 50.Харитонов Є. О.Цивільне та сімейне право України: підруч./Є. О. Харитонов, Н. Ю. Голубєва. – К.: Правова єдність, 2009. – 968 с.
- 51.Офіційний сайт Верховної Ради України - <http://www.rada.gov.ua>
- 52.Офіційний сайт Кабінету Міністрів України «Урядовий портал» - <http://www.kmu.gov.ua/control/>
- 53.Офіційний сайт Президента України «Офіційне інтернет - представництво»: <http://www.president.gov.ua/>

Тема II

1. Бойко М. Д. Трудове право України. Навч. посіб. — К.: Олан, 2002.
2. Прокопенко В. І. Трудове право України: Підручник. — Харків: Консум, 1998.
3. Трудове право України: Підручник / За ред. Н. Б. Болотіної, Г. І. Чанишевої. — К.: Т-во "Знання"; КОО, 2000.
4. Трудовое право Украины: Учеб.-справ, пособие / Отв. ред. Г. Й. Чанышева, Н. Б. Болотина. — Харьков: Одисей, 1999.
5. Кодекс законів про працю від 10.12.71 із змінами і доповненнями.
6. Кодекс законів про працю з постатейними матеріалами / Відп. ред. В.М.Вакуленко, О.П.Товстенко. - К.: Юрінком Інтер, 1998.
7. Подпалый А.А. Законы про работу. - К.: Сирин, 1997.
8. Швидченко І.Г. Трудове право: Конспект лекцій. — Одеса: Екологія, 2011.
9. Гончарова Г., Жернаков В. Сфера укладання колективного договору // Право України. — 2000. — № 8.
10. Давиденко Г.І. Зміни порядку розгляду індивідуальних трудових спорів // Право України. — 1992. — № 7.
11. Давиденко Г. І. Розгляд судами спорів, пов'язаних з укладанням, зміною і припиненням трудового договору // Вісн. Верх. Суду України. — 1997. — №3.
12. Ключев А. А., Маврин А. В. Трудовые споры. — М.: Профиздат, 1978.
13. Коссак С. Особливості участі третіх осіб у трудових справах // Право України. — 1997. — №11.
14. Лазор Л, Підвідомчість трудових спорів, що виникають за результатами атестації // Рад. право. — 1982. — № 8.
15. Мурашко М. І. Довідник. Практичні питання реалізації положень законодавчих та нормативних актів, що пов'язані з трудовим законодавством. — К.: Компас, 1995.
16. Прокопенко В. І. Порядок прийняття і звільнення з роботи. — К.: Юмана, 1996.
17. Толкунова В. Н, Трудовые споры и порядок их разрешения. — М.: Юристь, 1996.
18. Трудові спори: законодавство, коментар, судова практика / Упоряд. В. А. Скоробагатько, Й. І. — К.: Істина, 2000.
19. Чапишева Г. І., Фадєєнко А, Ф. Розгляд судами справ у спорах, що впливають з трудових правовідносин (окремі питання) // Право України. —1998. —№8.
20. Ярецько А. Доцільність функціонування комісії по трудових спорах // Право України. — 1998. — № 8.
21. Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів): Закон України від 03.03.98 № 137.
22. Про затвердження типових правил внутрішнього трудового розпорядку для робітників та службовців підприємств, установ, організацій: Постанова Держкомпраці СРСР від 20.07.84 № 213.

Тема III

1. Екологічне право України: Підручник для студентів юрид. вищ. навч. Закладів / За ред. А.П. Гетьмана та М.В. Шульги. – Х.: Право, 2005, С.180
2. Аграрное, земельное и экологическое право Украины. Общие части учебных курсов. Учебное пособие. Издание второе – дополненное и исправленное. Под ред. д.ю.н., проф. А.А. Погребного и к.ю.н., доц. Каракаша И.И. – Х.: «Одиссей», 2001, С.390-391
3. Хомяченко С.І. Правова природа юридичної відповідальності за екологічні правопорушення на повітряному транспорті// Малий і середній бізнес (Право, держава, економіка). Економіко-правовий науково-практичний журнал. – 2011. - №1-2. – с. 84-89
4. Брагинский, М. И. Договорное право [Т] Кн. 1. Общие положения / М. И. Брагинский. - Изд. 3-е стер., - М. : Статут, 2001. - С. 569
5. Грибанов, В. П. Ответственность за нарушение гражданских прав и обязанностей [Текст] / В. П. Грибанов // Осуществление и защита гражданских прав. - М. : Статут, 2000. - С. 319
6. Сібільов, М. М. Цивільно-правовий договір у механізмі правового регулювання у сфері приватного права [Текст] / М. М. Сібільов // Проблеми законності : республік. міжвід. наук. зб. - Х. : Нац. юрид. акад. України, 2003. - Вип. 58. - С. 53
7. Щербак О. Відшкодування майнової шкоди в цивільному законодавстві // Правовий тиждень. Електронний ресурс: <http://legalweekly.com.ua/index.php?id=16061&show=news&newsid=123059>.
8. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 27 лютого 2009 року №1 «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи» / Вісн. Верхов. Суду України. - 2009. - № 3 (103).
9. Цивільне право України: Особлива частина: підручник / за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової, Р.А. Майданика.-К., 2010.- 1176 с.
10. Экологическое право Украины: Курс лекций. Под ред. Каракаша И.И. – Одесса: Латстар, 2001. – 478 с.

Тема IV

1. Кодекс України про адміністративні правопорушення: прийнятий Верховною Радою УРСР від 07.12.1984 р. (з наступними змінами та доповненнями) // відомості Верховної Ради України. – 1984. – Додаток до № 51. – Ст. 1122.
2. Немцова О.А. Процесуально-правова відповідальність: Конспект лекцій. - Одеса: 2016. – 144 с.
3. Экологическое право Украины: Курс лекций. Под ред. Каракаша И.И. – Одесса: Латстар, 2001. – 478 с.

4. Адміністративне право України: Підручник / за ред.. С.В. Ківалова. – Одеса: Юридична література, 2003. – С.896.
5. Конституція України від 28.06.1996, № 254/96-ВР.
6. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р., № 51.
7. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991 р., № 1264-ХІІ.
8. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р., № 2747– IV.
9. Бевзенко В. М. Адміністративні суди України: Навч. посібник. - К.: Алерта; КНТ, 2006. –170 с.
10. www.rada.gov.ua

Тема V

1. Кримінальний кодекс України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, N 25-26, ст.131
2. Конституція України від 28.06.1996, № 254/96-ВР.
3. Кримінальне право України. Особлива частина / За редакцією М.І.Бажанова та ін. – Харків. Юрінком Інтер – Право, 2001. – 568 с.
4. Гавриш С.Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні. Проблеми теорії, застосування і розвитку кримінального законодавства: Наукове видання. – К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2002. – 170-187 с.
5. Гавриш С.Б. / ”Уголовно – правовая охрана природной среды. Проблемы теории и развития законодательства” Харків 1994 р. – 247 с.
6. Кримінальне право України. Особлива частина / За ред. М.І.Бажанова, В.В.Сташиса, В.Я.Тація. – Київ – Харків: Юрінком Інтер, 2003. – 496 с.
7. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України./ Під загальною редакцією Потебенька М.О., Гончаренка В.Г. – К.: «Форум», 2004., у 2-х ч. – Ч.2. – 984 с.
8. М.Й. Коржанський /”Кваліфікація злочинів” - Київ 1998 р. 186 с.
9. Земельний кодекс України від 20 жовтня 2001 року. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2002, № 3-4, ст.27
10. Кодекс України “Про надра” від 27 липня 1994 року. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1994, № 36, ст.340
11. Повітряний кодекс України від 19 травня 2011 року. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2011, № 48-49, ст.536
12. Матвійчук В.К. Кримінально-правовий захист атмосферного повітря. – К., 1994. – 96 с.
13. Шульга А.М. Кримінально-правова охорона земель від забруднення або псування. Автореф. Дис.канд. юрид. наук. – Харків, 2004.
14. Навроцький В.О. Злочини проти природи: Лекції для студентів юридичного факультету. – Львів, 1997. – 56 с.

- 15.19. Водний кодекс України від 6 червня 1995 року. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1995, № 24, ст.189
16. Бажанов М.І./ "Уголовное право Украины. Общая часть: конспект лекций" Дніпропетровськ 1992 р. – 163 с.
17. Коржанський М.Й. Науковий коментар Кримінального кодексу України. - К., Атіка, Академія, Ельга-Н, 2001. – с. 384
18. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. - К.: Каннон, А.С.К., 2001. – 615 с.
19. Кримінальне право України. Особлива частина./ За ред. М.І. Мельника, В.А. Клименка. – Київ: Юридична думка, 2004. – 656 с.
20. Лісовий кодекс України від 21 січня 1994 року. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1994, № 17, ст.99
21. Голуб С. Об'єктивна сторона складу незаконного полювання і питання його кваліфікації. // Право України. – 1998. - № 3 . – 54-57 с.
22. Жевлаков Э.Н. Экологические преступления и экологическая преступность. М., 1996.

Навчальне видання

І.Г. Швидченко, О.А. Немцова, Н.В.Фролова,
О.І. Донченко, О.Д. Гринь

«ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ
ЗА ЕКОЛОГІЧНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ»

Навчальний посібник

Підп. до друку	Формат	Папір друк. №
Умовн. Друк Арк.	Тираж	Зам.№

Одеський державний екологічний університет,
65016, м. Одеса, вул. Львівська, 15

